

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 323 с., 42 літературних джерела, 10 додатків.

Об'єкт дослідження – культурна спадщина успадкованого середовища історичного міста Чугуїв Харківської області

Мета роботи – комплексна історико-культурна оцінка культурної спадщини, історичного планування та забудови території міста, корегування історико-архітектурного опорного плану, зон охорони пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, визначення меж історичних ареалів міста щодо розробки генерального плану міста.

Методи дослідження – ретроспективні дослідження, узагальнена оцінка культурної спадщини на підставі методу історико-генетичного аналізу та аксіологічного підходу щодо встановлення умов збереження пам'яток, успадкованих територій, історичного ландшафту міста.

Встановлені критерії природно-ландшафтної, історико-культурної цінності території, містобудівної та історико-культурної цінності об'єктів нерухомої культурної спадщини, обумовлені принципом спадкоємності розвитку архітектурно-планувальної і функціональної структури історичного центру міста. Положення проектної методології зі збереження традиційних цінностей історичного середовища є основою сучасної концепції збереження територіальної ідентичності, як складової частини стратегії сталого розвитку міста. Межі історичного ареалу міста визначені відповідно до виділення найбільш освоєної у минулому частини території, що зберегла традиційний характер планування і забудови, а також найбільш значну кількість об'єктів культурної спадщини, включаючи виявлені пам'ятки архітектури та визначні історичні будівлі і споруди.

Результати науково-дослідної роботи з корегування історико-архітектурного опорного плану міста Чугуїв Харківської області встановлюють, відповідно до проекту зон охорони пам'яток, визначені межі й

режими використання території, рекомендації щодо збереження традиційного характеру середовища.

В роботі визначені прогностичні припущення щодо збереження об'єктів культурної спадщини і традиційного характеру середовища - раціональне використання нерухомої культурної спадщини шляхом обмеження архітектурно - будівельної та господарської діяльності в зонах композиційного впливу пам'яток архітектури; збереження історичного контексту середовища.

ПАМ'ЯТКА, КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА, ОЦІНКА, ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ, ІСТОРИЧНИЙ АРЕАЛ, ТРАДИЦІЙНА ЗАБУДОВА, ОХОРОНА, ЗБЕРЕЖЕННЯ

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСТА ЧУГУЄВА	
1.1 Історична довідка	11
1.2 Природні особливості місцевості, що визначають планування та просторові побудови населеного пункту.....	30
1.3 Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови міста Чугуєва.	31
2 АНАЛІЗ ІСНУЮЧОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СИТУАЦІЇ МІСТА ЧУГУЇВ	
2.1 Аналіз існуючої архітектурно-планувальної структури та особливостей історичної забудови.	63
2.2 Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру міста.....	81
3 КОМПЛЕКСНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ МІСТА ЧУГУЇВ.	86
3.1 Узагальнена оцінка культурної спадщини історичного середовища міста	
3.1.1 Археологічна спадщина.....	87
3.1.2 Архітектурно-містобудівна спадщина міста	97
3.1.3 Комплексні пам'ятки архітектури та історії.	117
3.1.4 Пам'ятки історії місцевого значення.	128
3.1.5 Пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення.....	136
3.2 Аналіз зон охорони об'єктів культурної спадщини, щое діючими на період складання історико-архітектурного опорного плану.....	137
3.3 Загальна характеристика історичного ареалу міста.....	139
4 ПРОЕКТНО-РЕГУЛЯТИВНИЙ РОЗДІЛ	
4.1 Принципи визначення системи охоронного зонування території історичного міста.....	142
4.2 Межі територій та зон охорони пам'яток.....	146

4.2.1 Межі територій та зон охорони пам'яток археології.....	146
4.2.2 Межі території та зони охорони пам'яток архітектури та містобудування.....	154
4.2.3 Межі території та зони охорони пам'яток і об'єктів історії.....	163
4.2.4 Межі зон регулювання забудови.....	169
4.2.5 Рекомендовані межі зони охоронюваного ландшафту.....	169
4.3 Режими використання територій та зон охорони пам'яток.....	170
4.4 Межі та режими використання історичного ареалу.....	178
ВИСНОВКИ.....	181
ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ.....	182
ДОДАТКИ	
А. Підстави щодо виконання теми.....	187
А.1 Додаткові документи щодо виконання проекту.....	220
Б.1 Перелік пам'яток культурної спадщини м. Чугуїв.....	232
Б.2 Перелік щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Чугуїв.....	242
Б.3 Перелік втрачених об'єктів культурної спадщини м. Чугуїв.....	248
В. Списки використаних архівних джерел	253
Г. Графічні матеріали.....	256
Д. Фото пам'яток культурної спадщини.....	286
Е. Перелік значних історичних споруд і територій м.Чугуїв.....	290
Є. Планувальні та висотні обмеження нової забудови в межах центрального історичного ареалу м. Чугуїв Харківської області.....	320

ВСТУП

Тема № 116/14 «Розробка науково-проектної документації розділу
генерального плану м. Чугуєва Харківської області
«Історико-архітектурний опорний план»

Підстава для розроблення: Рішення ХІІ сесії Чугуївської міської ради VI скликання від 04.04.2013 р. за № 1768-VI « Про актуалізацію наявної містобудівної документації населених пунктів Чугуївської міської ради» (додаток А).

Науково-дослідні та пошукові роботи по м. Чугуєву Харківської області для корегування історико - архітектурного опорного плану, уточнення меж історичних ареалів та доповнення інформації, щодо охоронних зон пам'яток та об'єктів культурної спадщини розроблені з використанням науково-проектної роботи, яка виконана у 2006 р.: «Створення ефективної системи використання об'єктів, які потребують захисту традиційного характеру історичного та культурного середовища міста Чугуєва. (Розробка історико - архітектурного опорного плану та проекту комплексних зон охорони пам'яток історії і культури м. Чугуїв, обґрунтування пропозицій, щодо створення державного історико-культурного заповідника).

Завдання на коректування історико - архітектурного опорного плану м. Чугуєва, Харківської області обговорено та погоджено Департаментом містобудування та архітектури Харківської обласної державної адміністрації.

Зміст науково - проектної документації базується на існуючій документації, щодо пам'яток національного та місцевого значення м. Чугуєва та матеріалах, які надані замовником (Додаток А), а саме:

1. Електронна векторна карта м. Чугуєва М 1: 2000;
2. Перелік 44 нерухомих об'єктів культурної спадщини м. Чугуєва, з яких :
- пам'ятки природи та заповідного фонду – немає

- пам'ятки археології місцевого значення – 5;
- пам'ятки історії місцевого значення – 11;
- пам'ятки архітектури та містобудування 23, з них – 4 національного значення, 19 місцевого значення);
- комплексні пам'ятки - 2, з яких – історії та архітектури – 1, архітектури та історії – 1;
- пам'ятки монументального мистецтва - 3;
- об'єкти науки і техніки (немає).
- щойно виявлені об'єкти культурної спадщини м. Чугуєва – 56, з яких – 5 об'єктів археології, 51 об'єкт історії.

Науково-проектні роботи виконані на підставі нормативних документів з охорони культурної спадщини:

- Закону України від 08.06.2000 №1805-III «Про охорону культурної спадщини», зі змінами 2002р.;
- Закону України від 25.06.1991 №1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища»;
- Закону України від 16.06.1992 № 2456-XII «Про природно - заповідний фонд України»;
- Закону України від 18.03.2004 №1626-IV «Про охорону археологічної спадщини»;
- Постанови Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України»;
- Постанови Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 №318 «Про затвердження порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць»;
- Постанови Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 №909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним»;
- Постанови Кабінету Міністрів України від 27.12.2001 № 1760 «Про

- затвердження порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»;
- ДСТУ Б Б.1.1-17:2013 «Умовні позначення графічних документів містобудівної документації»;
 - ДБН Б 2.2-3:2012 «Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту»;
 - ДБН Б 2.2-2:2008 «Планування та забудова міст та функціональних територій. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування»;
 - ДБН 360-92** «Градостроительство. Планировка и застройка городских и сельских поселений».

До складу матеріалів звіту входить текстова частина та графічні матеріали в послідовності викладання аналітичних та регулятивних положень, зафіксованих в схемах, науково-проектних пропозиціях та висновках.

До складу текстової частини входять:

1) попередні роботи та комплексні дослідження з вивчення наявності і культурної цінності об'єктів культурної спадщини історичного міста Чугуєва (№ 330 в Списку історичних населених місць України, затвердженому Постановою КМУ № 878 від 26.07.2001 р.). На плані міста Чугуїв, Харківської області зафіксовано 42 пам'ятки культурної спадщини. За час виконання проекту 1 пам'ятка монументального мистецтва та 1 пам'ятка історії (пам'ятники В.І. Леніну) були виключені з Переліку пам'яток культурної спадщини м Чугуєва згідно п.п. 171, 172 додатку 10 Наказу Міністерства культури України від 04.04.2016 року № 200 «Про не занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» та демонтовані 12 квітня 2016 року згідно рішення сесії LXXVI чергової сесії Чугуївської міської ради VI скликання.

З числа наявних пам'яток культурної спадщини : пам'ятки археології місцевого значення -5, пам'ятки історії місцевого значення - 10; пам'ятки архітектури та містобудування 23, з них - 4 національного значення, 19 місцевого значення; комплексні пам'ятки – 2: історії та архітектури – 1, архітектури та історії – 1; 2 пам'ятки монументального мистецтва (додаток Б таблиця Б.1, додаток Д); 5 щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, з яких археології – 5, історії – 51 (додаток Б таблиця Б.2); 14 втрачених об'єктів культурної спадщини (додаток Б таблиця Б.3); 117 об'єктів значної історичної забудови (додаток Е).

2) історична довідка, в якій визначені особливості історичного формування та розвитку міста на підставі існуючих та виявлених джерел: архівних матеріалів, історичних карт, планів, фотографій (додатки В, Г);

3) аналітичний розділ роботи, в якому визначені критерії оцінки історико-культурних та природно-ландшафтних особливостей місцевості, своєрідність його планування та просторової побудови, узагальнений аналіз особливостей культурної спадщини, збереженість традиційного характеру середовища, роль об'єктів культурної спадщини в архітектурно – просторовій композиції і ландшафті міста.

До складу графічної частини звіту (том.2) входять креслення:

1. Схема змін русел Сіверського Донця.
2. Схема аналізу рельєфу території міста
3. Схема територіального розвитку міста
4. Схема історичного розвитку планування на сучасному плані міста.
5. Схема пейзажно-видової структури історичного ландшафту міста.
6. Схема локалізації пам'яток археології та археологічного культурного шару.
7. Історико-архітектурний опорний план з межами історичних ареалів м. Чугуїв Харківської області.

Обґрунтування науково-проектних пропозицій викладено на підставі діючої нормативної документації.

1 ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК МІСТА ЧУГУЄВА

У цьому розділі подається опис пов'язаних з Чугуєвом історичних подій та явищ культури; характеристика природної складової ландшафту як найбільш сталого та структуро - утворюючого чинника; опис розвитку населеного місця, що розкриває основні його етапи, умови і події, що безпосередньо впливали на становлення міста і його структуру, особливості історичного формування забудови, а також опис розвитку розпланування Чугуєва.

1.1 Історична довідка

Перші відомості щодо заселення безпосередньо території м. Чугуєва, згідно археологічних даних, відносяться до доби раннього середньовіччя, а саме до VIII – X ст. н.е. (Рис. Г. 1). В середині VIII ст. н.е. частина аланських племен з Північного Кавказу мігрує в лісостеповий регіон долини Сіверського Дінця. Вірогідною причиною цього процесу були хозаро-арабські війни і пов'язана з військовими діями, що проходили, зокрема, на землях алан, розруха. Вказані вище племена стали одним з основних компонентів Салтово-маяцької культурної спільноти. На території м. Чугуєва виникає ряд поселень, центром яких стало спільне городище-сховище, яке, згідно писемним джерелам, відоме з кінця XVI ст. н.е. під назвою Чугуєво. До укріпленого Чугуївського городища прилягають чи знаходяться в безпосередній близькості чотири синхронних за культурною приналежністю та часом поселення: на території Зачуговки, в районі вул.Червономанєжна, в районі парку культури та відпочинку І.Ю. Рєпіна та на лівому березі Сіверського Дінця на північний схід від автодорожнього мосту, що веде до смт. Малинівка, яке також належить до гнізда поселень з адміністративним та територіальним центром того часу – Чугуївським городищем. Було також встановлено, що життя на останньому селищі

започатковано представниками Пеньківської археологічної культури V – VII ст. н.е., яких змінила Салтово-маяцька культурна спільнота.

Зміна політичної ситуації, пов'язана з розпадом Хозарського каганату, призводить до занепаду даних територій. Поселення, сліди якого фіксуються на території сучасного Чугуєва, занепадає, місто раннього середньовіччя обезлюднюється. Салтово-маяцьке населення, ймовірно, проживало на городищі та прилеглих до нього селищах до X ст. н.е., після чого до XVI ст. на городищі просліджується період запустіння (Рис. Г. 2).

У другій половині XVI ст. починається промислове освоєння даних територій. Згідно археологічних джерел Чугуївське городище використовується для перебування промисловиків, що входили до Белгородського юрту.

З кінця XVI ст. починаються спроби відновити укріплення Чугуївського городища, яке мало стратегічне значення для контролю прилеглої до Белгородської засічної лінії території (Рис. Г. 3). В 1596 році Чугуєво городище було обстежене трьома царськими розвідниками: Іваном Лодиженським, Третьяком Якушкіним і Нікіфором Спірідоновим, що доповідали в Розрядний приказ, що городище "некрепко и неугодно" [24, с. 500]. В "Росписи польским дорогам" згадується наказ царя Федора Іоанновича, в якому наказувалося "город поставить на Донце, на Сиверском, на Чугуевом городище" [16, с. 4]. У 1626 році цар Михайло Федорович знову пише воєводі князю Тюфякіну: "Послал бы служилих, жилецких и прочих людей, стрельцов, козаков на Чугуево, земляные и деревянные крепости велел бы поделать... и тем людям роспись" [33, с. 23]. Під 1627 роком Чугуєво городище згадується в "Книге Большому Чертежу", що являє собою детальний опис втраченої карти Московської держави [12, с. 31].

Основними факторами залюднення городища у XVII ст. стали: можливість постійного контролю за пересуванням супротивників по цій території, нагляд за водними та сухопутними шляхами, економічна

привабливість вільних земель та угідь, вигідний у фортифікаційному відношенні рельєф. Важливе стратегічне положення Чугуївського городища змушувало московський уряд робити нові спроби закріпитися на цьому місці. Що вдалося лише в 1638 році силами загону українських козаків під проводом Якова Острянина, які разом зі своїми сім'ями, потерпівши поразку у селянсько-козацькому повстанні, були вимушені втікати на землі Московського царства від переслідувань урядом Речі Посполитої. Загін, що був підсилений російськими стрільцями, отримав царську грамоту на поселення, яка була датована 10 серпня 1638 року. Ця дата сьогодні вважається часом заснування міста. У 1639 році служиве населення Чугуєва складало 929 чоловік: 300 козаків, 140 дітей боярських, 50 станичних голів і їздців, 200 стрільців, 200 "разногородцев", 30 гармашів, 6 ворітників, 2 ковалі, 1 тесляр. Разом з сім'ями перших поселенців було близько 3 тисяч чоловік.

Головною функцією міста у XVII столітті була оборона та захист мешканців міста та всього повіту, що значно впливало на заняття населення. Як правило помісні війська, до яких і відносився гарнізон чугуївської фортеці, отримували дворові ділянки, пахотні землі, сінні косовиці, мисливські, риболовецькі та інші угіддя та з того жили і придбавали собі все необхідне для несення служби. Але відомо, що українські козаки у Чугуєві отримували ще й грошове та хлібне утримання від казни. Землеробство було основою економіки. Популярним було городництво та баштанництво. Садівництво, бджільництво, звіроловство велись населенням як для власних потреб, так і згідно государевим наказам. У 1660-х роках біля Чугуєва, як самого південного міста Московії, був закладений «царев виноградный сад», утримувались «государевы пасеки» и «зверинец» для диких тварин. Головними заняттям залишалось будівництво та ремонт укріплень, несення вартової служби, розвідка та озброєна протидія татарським загонам.

У 1658 році Чугуїв увійшов до складу сформованого Белгородського полку Белгородського розряду [6, с. 54] (Рис. Г 4). Чугуївці, як військовий підрозділ, вперше використовуються у війнах на іншій території. Та у той же час продовжують охороняти свої землі від нападів татар. В 1678 році в списках служилих людей в Чугуєві значилися 502 чоловіка, які несли дійсну службу, 6 відставних дітей боярських, 21 чоловік адміністративного управління, 469 чоловік з числа дітей та родичів як резерв для поповнення гарнізону [5, с. 291].

Під час реформ Петра I помісні війська були скасовані. Розпочиналось будівництво нової армії. Як основа для нового іррегулярного полку у 1698-1700 роках на поселення в Чугуїв були переведені 395 донських та яїцьких козаків, а також 50 хрещених калмиків [33, с. 18 - 19]. Пізніше кількість калмиків збільшилась за рахунок переселення сюди з улусів нехрещених сімей. Всі служиві Чугуївської команди козаків та калмиків були забезпечені грошовим та хлібним жалуванням, причому калмики отримували більше ніж козаки. Крім того всі вояки отримали дворові ділянки та сінні косовиці. Імовірно, що все корінне населення міста, в тому числі служиві люди помісного війська, було переведено у стан міщан та однодворців, які забезпечували матеріальну базу для розвитку полку.

На цей же період припадає реорганізація управління на даних територіях. В результаті губернської реформи 1708 р. за Чугуєвом закріплюється статус центра адміністративно-територіальної одиниці Чугуївського повіту Белгородської провінції Азовської губернії, а з 1719 р. - Київської. 19 жовтня 1732 р. в «Ведомости о городских рассыльщиках» Чугуїв показано як населений пункт, що належить до Белгородської губернії. Згодом, 11 жовтня 1764 року в «Росписи городам Белгородской губернии» міста Чугуїв, Вольний, Олешня, Хотмижськ, Салтов були об'єднані в одну воєводську канцелярію [4, с. 407 – 418]. В відомстві воєводської канцелярії були сконцентровані як військова, так і цивільна влади. Населення міста

станом на 1730 р. складало 4235 чоловік. З метою збору мита з іноземних товарів, що надходили з території України та Слобідських полків в Белгород та навпаки, в Чугуєві за наказом Сенату від 5 травня 1749 р. створюється прикордонна митна застава [32, с. 196 – 209].

Наприкінці першої третини XVIII ст., в силу подальшого укріплення південних кордонів, було розпочато будівництво Української лінії укріплень, завдяки якій остаточно закріплювалися досить широкі простори земель південніше лісостепової смуги. В складі лінії з'являється новий тип фортець, що більш придатний до виконання своїх захисних функцій на відкритих степових просторах. В результаті чергового наступу на Південь Чугуївська фортеця в основному втрачає своє стратегічне значення як контрольний пункт щодо контролю дороги, яка проходила через неї вглиб держави та як передовий форпост щодо колонізації південних земель в долині Сіверського Дінця (Рис. Г. 5). Згідно з реєстром фортець 1729 року фортифікація була переведена в розряд іррегулярних [13, с. 14]. Головним призначенням Чугуївської команди козаків та калмиків стає участь у військових діях, як структурної одиниці армії. Команда знаходилась на особливому положенні. З 1749 року вона отримала офіційний статус іррегулярного Чугуївського козачого кінного полку в складі 541 чоловік. У 1769 році з числа чугуївців, які комплектували полк, була набрана Легіонна команда з 335 чоловік, через 5 років 60 чоловік склали особистий Конвой імператриці. Щоб забезпечувати комплектування всіх цих підрозділів у 1789 році чугуївські однодворці та 300 міщан були переведені у козаچه звання.

Вправність калмиків як вояків, що вміло протиставлялась тактиці татарської іррегулярної кінноти, давала заохочувальний привід щодо дарувань привілеїв зі сторони держави з метою закріпити переселенців в Чугуєві [40, с. 90]. Проживши майже півстоліття на цих землях, в 1748 р. чугуївські калмики основною масою все ж залишили місто внаслідок того, що їх права урівняли з козаками.

Середньовічні слободи на початку минулого століття увійшли у склад міста, але у просторіччі зберігають свої історичні назви: Успенка, Зачуговка, Осинівка, Преображенка.

В результаті адміністративної реформи в 1779 році була розформована Білгородська губернія. Чугуїв увійшов до створеної у 1765 році Слободсько-Української губернії. Багато міських поселень півдня, створені як військово-адміністративні центри в XVII столітті, на той час утратили свою роль, обумовлену їх прикордонним положенням, і не придбали господарської бази подальшого розвитку. Такі поселення втрачали статус міста. Характерні критерії, що застосовувалися в процесі утворення нових міст: наявність торгів і ремесел, населеність і зручність для розміщення нової повітової адміністрації.

В Чугуєві на цей час проживало 9185 мешканців, обивательських будинків нараховувалось 1726, торгових лавок – 31, церков дерев'яних -7. Біля міста знаходились 4 водяних млина. В рік проходив один ярмарок та кожену неділю збиралось два торги. Землеробство, розведення домашньої худоби та коней, ремесла були тісно пов'язані з обов'язками населення утримувати кінний полк. Головним ремеслом було кушнірство. Овечі шуби пошиті особливим калмицьким рубцем, гарусні пояси, сідла, попруги, виконані чугуївськими майстрами, користувались великим попитом [20, с. 48]. Казенний виноградний сад, який був закладений у XVII столітті, продовжував існувати на південному схилі височини, на якій знаходилась слобода Зачуговка. Незабаром виноградники були скасовані, а садівники, що їх обслуговували, були переведені на розведення тутового саду для розвитку у Чугуєві шовкового виробництва. Садівництво було поширеним серед чугуївців заняттям. До приєднання Криму до Росії Чугуїв був лідером у садівництві. Давню славу міста, де вирощувались найкращі в регіоні фрукти, Чугуїв зберігав до введення військових поселень у 1817 році [29, с. 60].

Здавна через місто проходили дві дороги: 1) так звана Царгородська, яка вела від Москви до колишнього кордону в містечко Царьов-Борисів при гирлі річки Оскіл, а відтіль закордон; 2) так звана Донська або Черкаська, яка вела з Києва через Харків, Чугуїв, Ізюм до населених місць у низов'ях Дінця, по річці Дону, узбережжю Азовського моря та Моздоцької лінії (сучасна Південна Осетія) [20, с. 43].

У квітні 1780 року було затверджено створення Харківського намісництва з 15 округів - повітів, у тому числі Чугуївського (Рис. Г. 6). Чугуїв офіційно одержав статус повітового міста. У 1781 році був затверджений герб міста [20, с. 81], який за малюнком повторював герб Чугуївського козачого полку пожалований у 1752 році.

«Жалованная грамота городам» 1785 року надавала можливість містам створювати органи самоврядування. У 1788 році у Чугуєві була створена шестиголосна дума та три ремісницькі управи¹. 20 квітня 1786 року Катерина II затвердила новий план Чугуєва. Але при відновленні Слободсько - Української губернії в травні 1797 року Чугуїв був перетворений у заштатне місто Зміївського повіту.

На кінець XVIII ст. в Чугуєві проживало 4460 чоловік чоловічої статі. Заняття населення та устрій життя майже не мінялися. Проведені Г. О. Потьомкіним реформи збільшили кількість полку. Для комплектування полку до міста додавалось ще декілька сіл та слобод. Чугуїв продовжував бути штабним містом Чугуївського козачого кінного полку У 1803 році полк відновили у колишній кількості 1467 чинів. З 7646 душ, які проживали у місті та відносились до округу його комплектування, кожний 5-й та 6-й поступав на службу. Виправляти все необхідне для них повинно було товариство. Для полегшення тягаря поселянам був пожалований винний

¹ ЦДІАУК, ф. 1760, оп. 1, спр.177, арк. 108.

дохід з міста, надано кредит у 30000 рублів та дозволено орати пожалувані у XVII столітті косовиці та сіяти хліб.

Після переведу у 1797 році центру повіту з Чугуєва до Змійова, поселянами завідувала полкова канцелярія. У 1803 році полк отримав статус регулярного. Полкова канцелярія була перетворена, городничий і земський комітет були підпорядковані шефу полка, цивільні ж справи розв'язувалися у військовому правлінні, членами якого були відставні урядовці. Цей порядок зберігався до 1817 року.

З 1808 року Чугуївський полк отримав статус регулярного уланського полку. Тривалий похід полку з 1806 до 1812 року на театр турецької та вітчизняної (1812 року) війн значно виснажив округ. За ці роки 1400 повністю обмундированих та озброєних рекрутів, тобто майже повний склад полку, було вислано на заміну вбитим, пораненим та немічним нести службу. У 1813 році полк вперше був укомплектований рекрутами загального набору.

Події початку XIX століття корінним чином змінюють устрій життя населення міста. Навесні 1817 року у Вовчанському та Зміївському повітах Слобідсько-Української губернії розпочалось розміщення Таганрогського, Борисоглібського, Серпухівського полків 3-ої (з 1818 року – 2-га, а з 1833 року – 1-ша) уланської дивізії. 19 грудня 1817 р., було видано наказ про поселення Чугуївського уланського полку. Для поселення кожного полку призначався певний територіальний округ казенних земель з усіма корінними жителями (Рис. Г. 7). Округ повністю виключався з цивільного відомства та поступав до безпосереднього військового управління, стаючи адміністративно та економічно закритою системою. Чугуїв стає полковою та дивізійною штаб-квартирою поселених військ.

До складу поселеного кавалерійського полку входило 3 поселених, 3 резервних та 6 діючих ескадронів. Поселені ескадрони формувалися частково з солдат полку та переважно з корінних мешканців віком до 45 років з

розряду державних селян або козаків [41, с. 59]. Розподіл поселенців між категоріями поселених хазяїв, резервних та діючих залежав від майнового становища. До числа хазяїв зараховувались поселенці до 45 років, хто мав будинок та не менше двох пар волів. До резервних зараховували тих, хто мав будинок та одну пару волів. Всі поселенці поступали до складу поселених та резервних ескадронів разом із всім своїм господарством – будинками, тягловою худобою, ділянкою землі, знаряддями праці.

У 1821–25 роках поселення отримує 2-га кірасирська дивізія у складі Катеринославського, Глухівського, Астраханського, Псковського полків на території Куп'янського, Старобільського, Ізюмського повітів. Реформа 1827 року збільшила територію поселення за рахунок приєднання додаткових земель у Зміївському та Старобільському повітах.

В масштабах держави наприкінці царювання Олександра I округи військових поселень були територіально розміщені у Новгородській, Санкт-Петербурзькій, Вітебській, Могилевській, Слобідсько-Українській, Херсонській, Катеринославській губерніях у відповідності до стратегічних цілей створення другого ешелону оборони північних, західних і південних кордонів держави. У разі війни вони ставали базою продовольчого та фуражного забезпечення, джерелом резервів діючої армії.

У 1829 році поселені 2-гу уланську та 2-гу кірасирську дивізії об'єднали у 2-й кавалерійський корпус. Чугуїв продовжував відігравати роль центру всієї території поселення, яка за звітом 1845 року склала 758 444 десятин, що становило 15,7 % площі Харківської губернії [1, с. 8] (Рис. Г. 8). Тут були зосереджені штаби діючих частин різних рівнів, та органи управління восьми поселеними (сільськогосподарчими) округами, які утворилися у 1836 році після розділення діючої та поселеної частини. З 1836 року поселення отримало назву Українського військового поселення. Перші чотири округи склали території чотирьох полків кірасирської дивізії, з п'ятого по восьмий округи, куди входив Чугуїв та прилеглі території, чотирьох полків уланської

дивізії. Після реформи 1827 року та від'єднання управління поселеної частини від діючої населення отримало більше можливостей щодо ведення власного господарства.

Чугуїв продовжує бути значним військовим центром Російської імперії до 1857 року. Регулярні огляди і лінійні навчання дивізій і полків проводяться у всіх військових поселеннях, приписаних до чугуївського штабу. Щорічні огляди проводяться у присутності імператора.

В 1844 році в родині солдата Чугуївського уланського полку народився видатний художник Ілля Юхимович Рєпін.

Відміна військових поселень 1857 значно змінила життя міста у другій половині XIX сторіччя. У перехідний період, який продовжувався до 1860 року, місто було підпорядковане Управлінню Південних військових поселень. Керував містом начальник 2-го округу Харківського військового поселення. Одне з основних питань, яке вирішувалось у цей час було майнове.

Влітку 1860 року в Чугуєві наказом утворили міську думу, словесний суд, поліцію. Для формування міського капіталу думі були передані 18 торгових лавок, що знаходились на міській землі, та 3 водяних млина. Населення міста складало 8176 чол. Територія міста рівнялась 521 дес. (568 га) [4, с. 407 – 410]. В 1864 році у місті нараховується 2575 дворів, 8930 чоловік населення, 5 православних церков, поштова станція, 3 салотопних заводи [29, с. 60].

19 грудня 1860 року Чугуїв разом з прилеглими слободами Зачуговка та Осинівка, які увійшли у планову межу міста, був переданий до управління Міністерства внутрішніх справ. Але присутність багатьох військових частин у місті на квартирах значно впливала на уклад життя чугуївців.

Чугуївський уланський полк з 1878 року отримує інші квартири у місті Дубно. У 60-70 роки у місті розташовуються на квартири полки 5-ої кавалерійської дивізії (пізніше 10-ї кавалерійської дивізії), артилерійські

бригади. Тут же знаходився штаб дивізії. З 1876 року у місті квартирував Інгерманландський гусарський полк, музей якого, так звана „гусарская комната” [19, с. 34 - 37] зберігав раритети полку від часу заснування у 1704 році до 1914 року.

З 1865 року у місті відкривається Чугуївське юнкерське піхотне училище, яке у 1910 році було перетворене у військове та проіснувало до 1918 року. Училище набуло неабиякої слави як один з найкращих військових учбових закладів того часу. Неофіційно його називали «Гнездо орлов». За 50 років існування з його стін вийшло багато військових та громадських діячів, що залишили слід як у історії України, так і у історії інших країн. Тут навчалися керівники військових підрозділів УНР: генерал - хорунжий Шаповал М.Ю., Удовиченко М. І., генерали Филонович В.З., Бронський В.М., один з лідерів національного повстанського руху 20-х років Блоха (Здобудь-Воля) К.Я., командир Запорізького корпусу армії УНР Петро Болбочан, а також єпископ Монреальський та Канадський Руської Православної церкви Ілля Апостолідіс, начальник Харківського суворовського училища Антипін П.П., доктор медицини із світовим ім'ям Болдирев В.М., сподвижники гетьмана Скоропадського Волкобой П.М., Полтавець-Остряниця І., Капустянський М., радянські військові діячі Біішев А.А., Корк А.І., Шумілов М.С. У Чугуївському юнкерському училищі навчався рідний брат радянського педагога Антона Макаренка Віталій. Вони разом розробляли систему виховання проблемних підлітків, тому дослідники припускають, що багато принципів було взято з системи виховання та навчання саме чугуївського училища.

Після відміни військових поселень у місті активно розвиваються капіталістичні приватні малі підприємства, зводяться приватні будинки, викупаються колишні казенні будинки. Протягом 1880-х років продається

багато ділянок міської землі під забудову приватним особам. Ціна становила 5 коп. за кв. сажень¹.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя у Чугуєві в різний час працювали 4 цегляні заводи, паровий мукомельний млин, макаронна фабрика, лісопильний завод з паркетною фабрикою, миловарний, шкіряний, ковбасний, декілька пивоварних та горілчаних заводів, м'ясобійні, магазини (Додаток Е, №№ 5, 48 -50, 63,66, 71), аптека (Додаток Е, №№ 70)

На початку ХХ сторіччя у Чугуєві працювало 9 навчальних закладів (Додаток Е, №№ 76, 77, 97)

Колонія глухонімих, що давала освіту та ремісницькі навички у роботі по дереву хворим дітям, працювала у слободі Клугіно-Башкирівці.

Однією з основних подій економічного життя міста стала побудова залізниці у 1890 році. У 1900 році до вокзалу проклали бруківку, яка з'єднала вул. Харківську з під'їзним шляхом до вокзалу [21, с. 14]. Неподалік залізничного вокзалу у 1904 році були відкриті лісопильний завод, вальцевий млин та паркетна фабрика Компанійця². У 1916 році на технічній базі фабрики було розміщено колесно - механічне виробництво акціонерного товариства братів Борковських [9, с. 630], яке було евакуйоване з Прибалтики. Завод випускав санітарні та обозні повозки та санітарні носилки. На заводі працювало 1,5 тис. чоловік.

У 1914 році в Чугуєві відзначали 70-річний ювілей видатного земляка Іллі Юхимовича Рєпіна. На міському вигоні за вулицею Манежною художнику було виділено декілька гектарів землі під побудову художніх майстерень «Діловий двір». За кошт Рєпіна тут був пробитий артезіанський колодязь, але здійснити цей грандіозний проект не дозволила війна.

Чугуївська Рада робочих, селянських та солдатських депутатів була легалізована 28.02.1917р., як одна з громадських організацій. Спроби перебрати на себе владу від Чугуївської міської думи після подій 25-26

¹ ДАХО Ф.3, оп. 267, спр.440, арк. 32 зв.

² ДАХО, ф. 4, оп. 139, спр. 866, арк. 16.

жовтня 1917 року у Петрограді рада здійснити не змогла у зв'язку з активною протидією думи та юнкерів Чугуївського військового училища. Боротьба за владу спонукала сторони вдатися до збройних дій. В результаті місто декілька разів переходило «з рук у руки» : з 15 грудня 1917 року до 8 квітня 1918 року – містом керував ревком, до 20 грудня 1918 - окупація австро-угорськими військами, до 22 червня 1919 року – у місті були війська Денікіна, з 16 грудня 1919 року до січня 1920 року – ревком, який був змінений повітовим виконкомом. Міська дума продовжувала здійснювати господарче керування містом до кінця 1918 року. В 1920 року місто стало центром Чугуївського повіту, який у 1923 році був перейменований у район. У 1926-27 році Чугуїв називався Фрунзе.

Одним з головніших питань в післяреволюційні роки стає націоналізація домоволодінь та підприємств. На 25.01.1923 року було націоналізовано 90 приватних будинків та підприємств¹. Неспроможність влади дати раду новому надбаному майну зумовила денационалізацію та повернення 25 будинків власниками за умови ремонту до 25.09.1923 року².

На початку 20-х років листування міського відділу комунального господарства свідчить про поганий технічний стан багатьох приміщень та антисанітарний стан прилеглих територій, часті випадки несанкціонованого розбирання та розкрадання цегляних парканів, дерев'яних сараїв, вирубки дерев, випас домашньої худоби на території колишнього Царського саду³.

У лютому 1919 року в Чугуєві були перейменовані вулиці – Думська – в Радянську, Харківська – в Каляєва, Ніколаївська в Карла Лібкнехта, Нікітінська – в Бакуніна, Ніколаївський сквер – у сквер Рози Люксембург⁴. Пізніше Харківський було повернуто її історичну назву, Думська стала продовженням Карла Лібкнехта (сучасна вул. Старонікольська), Нікітінська отримала ім'я Рози Люксембург (сучасна вул. Музейна). На Манежній площі

¹ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 28, арк. 13 – 16 зв.

² ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 28, арк. 37 зв.

³ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 28, арк. 173.

⁴ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 1, спр. 123, арк. 122.

у 1920 році були поховані 30 воїнів, які були вбиті селянами незадоволеними «продразвёрсткой». С того часу площа отримала назву Червоних борців.

У 1920 році місто Чугуїв з пригородом мало 2435 господарств, в ньому мешкали 6403 чоловіки, 7799 жінок, всього 14202 людини¹, безпосередньо в місті (без пригородів) проживало 5497 чоловік².

Друга половина 20-х років відзначилась ростом кількості соціальних та культурних закладів. Лікарня у 1924 році складалась з дитячої консультації, аптеки, лабораторії, централізованої кухні, трупного покою (каплиці), хірургічного відділення, перев'язочної, операційної, терапевтичного відділення, амбулаторії, сараю, складу, льодовика³.

У 1926 році відкрито тубдиспансер, побудовані гарнізонні лазні, в приміщенні міської управи розмістився Селянський Будинок⁴. В той же час існує «Рабочий дом» з літнім садом при ньому (на місці сучасного адміністративного будинку по вул. Леонова, 4-а), в саду знаходився літній театр. Продовжує діяти кінематограф «Експрес»⁵.

Поступово відновлюється робота промислових підприємств. У 1921 році на заводі «Древометалл» (колишній обозно-механічний) робили повозки та сільськогосподарчу техніку, працювало 400 чоловік. Наприкінці 20-х завод перейменували у «Смычка», робочих стало більше у 2 рази, випускали повозки на залізному ході, жнивarki. Почали випускати продукцію ліжкова фабрика, шкіряний завод, відкрились типографія, націоналізовані магазини. На жовтень 1924 року у Чугуєві було магазинів (лавок мурованих та дерев'яних) – 120, з них порожні – 67, погребів 3, рундуків -17, з них порожніх -1, кіоски -1⁶. В 1926 році відкрилась лавка «Спиртотреста» по Почтовому провулку (сучасна будівля Райспоживспілки по вул.

¹ ДАХО, ф. Р – 92, оп.1, спр. 866, арк. 71.

² ДАХО, ф. Р – 92, оп.1, спр. 621. арк. 11.

³ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 18, арк. 37 - 63.

⁴ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 58, арк. 12, 190.

⁵ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 64, арк. 89 – 117.

⁶ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 43, арк. 15.

Жаданівського,13)¹. Почали діяти водогін, телефонна станція, паромна переправа.

Наприкінці 1-ої п'ятирічки у місті працювала міська електростанція на Манежній площі (вул. Старонікольська, 57), два парових млина, три цегельні. Чугуївське кооперативне товариство побудувало у 1928 році хлібопекарню у Поштовому провулку (нині – вул. Жаданівського)². У 1923-25 роках відновила свою роботу міська бойня, на місці якої у 1939 році був побудований м'ясокомбінат (сучасна вул. Героїв Чорнобильців).

В грудні 1928 року в межу міста включили села Преображенка, Зачуговка, Осинівка³.

Колективізація у місті привела до створення колгоспів: «Шість років без Леніна» (Преображенка), «Червоний Флот» (Зачуговка), та «Паризька комуна». Члени артіль «Червоний Флот» на Зачуговці на орній землі всередині кварталу між вулицями Зачуговська, Зароженська, провулками Червоним та Свердлова (сучасний пров. Зароженський) побудували конюшні, корівник, свинарник, кошару та інші виробничі приміщення.

У 1933-34 роках організована МТС, введений у дію завод з виробництва побутових виробів «Металлист», створені промартілі «Червоний швейник» та «Червоний шкірник», артіль художньої вишивки ім. 7-ої сесії Верховної Ради СРСР. З 1930 року для забезпечення ХТЗ будівничими матеріалами стали розробляти кам'яні кар'єри за залізничним вокзалом.

В 1938 році відкрилось Чугуївське військово-авіаційне училище льотчиків – винищувачів (в 1941 році училище перейменовується на Чугуївську військову школу пілотів), яке закінчив тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб.

¹ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр. 64, арк. 44.

² ДАХО, ф. Р – 845, оп. 3, спр. 1664, арк. 2.

³ ДАХО, ф. Р – 845, оп. 3, спр. 3410, арк. 14.

Перше спеціальне приміщення для загальноосвітньої школи було побудовано у 1939-1940 роках на вул. Гоголя (сучасна ЗОШ № 1 на вул. Гвардійська).

Наприкінці тридцятих років було закрито всі міські церкви крім Скорбященської на Преображенці.

Напередодні Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. у Чугуєві мешкало 18 тис. чоловік, було 3667 житлових будинків, 50,4 км вуличного освітлення, 4,5 га зелених насаджень, 54 км доріг, з яких 12,5 км було замощено бруківкою, 15 мостів. Діяли готель на 35 місць, водогін загальною довжиною 12 км з 20 водорозбірними колонками, лазня, пральня, дві перукарні, електростанція, клуб-театр на 350 місць, дім Радянської Армії на 460 місць, обозний завод «Смычка», ліжковий завод, маслозавод, цегляний завод, майстерні Райспоживспілки, артілі «Червоний швейник» та «Червоний шкіряник», харчокомбінат, хлібозавод, м'ясокомбінат, МТС, автоколона, авіаційний ремонтний завод.

Під час війни місто зазнало значних руйнувань. Окупація тривала з жовтня 1941 до серпня 1943 року. З 5727 чоловік, що пішли на війну не повернулось близько 4 тисяч.

Було зруйновано 697 будинків повністю, з них індивідуальних-455, жилкомгосподарства – 66, адміністративних - 4, торгових – 9, різних -13, лікувальних - 11, шкіл -12, 67 будинків чотирнадцяти відомчих організацій. 477 будинків постраждали частково. В Клуґіно - Башкирівці з 360 будинків уціліло 7 [9, с. 638]. Приміські колгоспи були повністю зруйновані. Сильно постраждала районна лікарня, вокзал, хлібозавод, МТС, театр.

У 1944 році будівлю колишніх Штабів військового поселення зайняло Харківське Суворовське училище, яке у 1947 році було переведено до Києва.

До 1947 року було відновлено 455 будинків, побудовано 361 нових. Середній розмір індивідуальної ділянки складав 0,18 га. Відновлено готель на 20 ліжок, відбудовувалась міська лазня, відновлені колонки на водогоні,

відновлена електромережа міста та приєднана до системи ГЕС № 2. Частково відремонтували дороги та мости, в торговому приміщенні відновили клуб-кінотеатр, будівлі шкіл, магазини. Значну роль у господарстві міста продовжували грати відроджені колгоспи¹.

В 1946-1950 рр. відбудовані залізничний вокзал, електростанція, м'ясокомбінат, хлібозавод, харчокомбінат, промкомбінат. В 1950-51 рр. працювали дві середні, п'ять неповних середніх, три начальні школи. В 1951 році збудовані майстерні капітального ремонту машин, які пізніше були реорганізовані в завод тракторних деталей (вул. Злобіна Анатолія), який у 1974 році перетворений у завод прецизійного обладнання. Обозний завод реконструйовано в меблевий комбінат у 1967 році. Артіль художньої вишивки в цех художньої вишивки фабрики «Україна». На початок 1959 року були зведені дво - та триповерхові багатоквартирні житлові будинки на центральних вулицях міста.

На Манежній площі (Червоних борців) на місті зруйнованого манежу у 1955 році зводять Дім культури, перед яким у 1956 році встановлюють пам'ятник І.Ю.Рєпіну та розбивають сквер. У 1969 році відкрито Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна. На місці, де знаходився дім, в якому народився великий художник, в 1944 році встановили стелу. Ділянка, що відводилась під будівництво Ділового двору була засаджена деревами (сучасний парк ім. І.Ю.Рєпіна)

В 1970 році запрацював завод «Гідрозалізобетон», який поставляв конструкції для будівництва Харківського метро. В 1974 році розпочав роботу Чугуївський завод паливної апаратури, відкриття якого значно вплинуло на містобудівний процес. У 1976 році населення міста складало 29 тис. чоловік [9, с. 627]. У 1972 році на центральній площі міста встановлюють пам'ятник В.І. Леніну. З 1960-го до 1985 року активізується

¹ Отчет работы исполнительного комитета Чугуевского городского совета депутатов трудящихся за период с 1939 по 1947 гг. ХММ І.Ю.Рєпіна, ЧМРи, КП - 2048, ДД-36.

нове висотне будівництво. Зводяться універмаг, універсам, будинки побуту, книжковий магазин. Нова дев'ятиповерхова поліклініка з'являється у 1986 р. Восени того ж року здана у експлуатацію школа № 8.

З 1990 року у зв'язку з економічною кризою у державі містобудівні процеси уповільнюються. Підприємства закриваються, військові частини розформовуються. Тільки з початку 2000 років економічна ситуація стабілізується.

Сьогодні Чугуїв є одним з 7 міст обласного значення Харківської області, центром Чугуївського району Харківської області (Рис Г. 9). Місто розташовано на південний схід на відстані 28 км від Харкова та 515 км від Києва, на березі ріки Сіверський Донець. Територія міста складає 1277 га, з яких промислова зона займає 191 га (15%), землі сільськогосподарчого призначення – 543 га (42%). В державній власності знаходиться 1118 га (87,5%), в приватній - 159 га (12,5%). Чугуїв являється крупним транспортним вузлом, через його територію проходить автомобільна магістраль Київ – Харків - Довжанськ, залізниця Харків - Куп'янськ. Місто має залізничну станцію та військовий аеродром. Чисельність населення міста – 36,8 тисяч чоловік, в тому числі 52,7% жінок та 47,3% чоловіків. Житловий фонд міської ради складає 184 житлових будинків загальною площею 314,6 тис. кв м.

Промислове виробництво міста представлено чотирма галузями: машинобудування, авіаційна, харчова та енергетична промисловість. Одним з найстаріших підприємств Чугуєва є державне підприємство «Чугуївський авіаційний ремонтний завод», на якому проводиться капітальний ремонт і модернізація літаків, їх вузлів, агрегатів і обладнання, допоміжних силових установок «Сапфір-5», демілітаризація, доробка літаків, постачання відповідно до вимог цивільної авіації, виготовлення засобів наземного забезпечення, інструментів для ремонту і експлуатації авіаційної техніки. В останні роки фахівці заводу успішно освоїли нові напрями діяльності -

виробництво засобів повітряного спостереження, виробництво та переоснащення безпілотних авіаційних комплексів.

Чугуївський авіаційно-технологічний завод заснований в 1958 році. З 1993 року завод - структурний підрозділ Харківського державного авіаційного виробничого підприємства. Основним видом продукції, що випускається на підприємстві, є спецтехнологічні вироби, виробництво верстатів і нестандартного обладнання. На заводі також виробляються товари народного споживання.

Підприємство «Еко-інвест» спеціалізується на проектуванні і виготовленні обладнання для серійних металоцентрів. Підприємство також займається виготовленням каналізаційних решіток, щитових затворів, дренажних і аераційних систем.

Чугуївський м'ясокомбінат сьогодні має повністю автоматизоване виробництво, оснащене сучасним німецьким обладнанням. Випускається 127 найменувань ковбасних і м'ясних виробів по шести групах продукції.

ПП «Укрростехніка» працює на ринку паливної апаратури і запчастин для вантажних автомобілів і сільгосптехніки з 1996 року. Сьогодні це один з найбільших українських постачальників запчастин до паливної апаратури. Підприємство приймає реальну участь у формуванні асортименту міжнародного ринку паливної апаратури.

Малий та середній бізнес представлений більш ніж двома тисячами підприємців та малих підприємств, які в останні роки активізували розбудову власної інфраструктуру на території міста.

Місто Чугуїв знаходиться в списках історичних міст України під № 330 згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Списку історичних населених місць України» № 878 від 26.07.2001р. Комплексні дослідження історико-культурної спадщини міста проводились у 2006 році.

1.2 Природні особливості місцевості, що визначають планування та просторові побудови населеного пункту.

Унікальною особливістю міста Чугуєва є те, що історичний центр міста не тільки панує в ландшафті міста Чугуєва, але й візуально пов'язаний з районами міста, що розташувались на навколишніх пагорбах, а також з зарічковими територіями.

Аналіз історичного формування планування й забудови історичної частини м. Чугуєва показав, що в його основі лежить частково регулярна, частково вільна планувальна система, закладена ще в XVII – першій половині XIX ст. при створенні й розвитку планувальної структури, як прикордонного та військового міста на високому березі Сіверського Донця при впадінні річки Чуговки.

Територія міста і його просторова структура формувалась на основі природних особливостей рельєфу – на трьох пагорбах, розділених малими річками та струмками.

Виявлена в такий спосіб загальна ідея є каркасом, що визначає індивідуальність і неповторність об'ємно-просторової структури міста Чугуєва. Це основа, на базі якої в майбутньому необхідно розвивати образно-художню побудову центральної частини міста, якщо ми не хочемо втратити його своєрідність й унікальність.

Специфіка формування об'ємно-планувальної структури міста Чугуєва визначається рядом факторів:

- виразним рельєфом та руслом річки Сіверський Донець;
- наявністю старовинного городища, на якому в XVII ст. з'явилась фортеця;
- розміщенням міста у центрі перетинання декількох візуальних басейнів;
- дискретним розташуванням окремих частин міста - слобод з автономним розвитком їхнього планування й забудови.

Територіальний розвиток Чугуєва проходив відцентрово від історичного ядра за рахунок освоєння нагорних плато і схилових територій між долинами місцевих річок та струмків. Значну роль відігравали шляхи, що з'єднували Чугуїв з іншими містами.

У геологічному відношенні територія м. Чугуїв знаходиться в зоні, що відповідає схилу Воронезького кристалічного масиву, у геоморфологічному - відрогам Середньоруської височини. Це найбільш висока (абсолютні оцінки до 236 м) і розчленована територія, на якій поширені крейдові відкладення, перекриті палеогеновими і неогеновими породами. Крейдова система, представлена переважно білою писальною крейдою, яка має оголення, зокрема, в долині р. Сіверський Донець. Породи палеогенового віку представлені глинами, алевролітами, пісками, піщаниками, мергелем, опоковидними породами. З відкладень неогену відомі піски, глини, суглинки. «Харківська порода» - зеленувато-сірий глауконітовий пухкий глинистий дрібнозернистий пісковик. На поверхні зламу має зеленувато-сірий колір і безліч темно-зелених зерен глауконіту і лусочок сріблясто-білої калістої слюди. Полежавши на повітрі, він набуває світло-жовтий колір, і поступово розпадається або ж навпаки, набуває міцності.

В природно-географічному відношенні м. Чугуїв розташоване в лісостеповій зоні помірного поясу. Ландшафти лісостепу, як і степових зон помірного поясу, виникли в пліоцені і перетерпіли значну еволюцію в епоху четвертинного періоду.

Практично суцільна забудова історичного центра в значній мірі змінила попередній природний ландшафт. Тому більшу цінність здобувають збережені ділянки природного ландшафту уздовж водойм, у долині р. Сіверський Донець, на схилах пагорбів, що повернуті в бік основної річки.

1.3 Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови міста Чугуєва.

Ранні етапи містобудівної історії Чугуєва частково можна реконструювати за результатами археологічних розкопок, що проводились у місті у 2004-2007 роках та розвідок проведених у той же час [26, 27, 28]. Але їх обсяг по відношенню до площі історично освоєної території є невеликим. Тим не менш, результати розкопок дозволили стверджувати, що в історичному центрі сучасного міста в ранньому середньовіччі існувала сильна у фортифікаційному відношенні фортеця з кам'яною цитаделлю та декількома лініями оборони, що повністю підтверджує свідчення писемних джерел щодо існування давньої кам'яної фортеці до часів колонізації Слобожанщини у XVI – XVIII ст. (Рис. Г. 1, 10).

В самій фортеці та поза її межами зафіксовані сліди життєдіяльності ранньосередньовічного населення. Зафіксовані шляхом археологічних розвідок планування, загальна велика площа та насичений культурний шар поселення, свідчать про те, що близько 750 р. н.е. саме тут виникає та існує принаймні до X ст. н.е. ранньосередньовічне місто, яке згодом занепадає (Рис. Г. 2).

В XVI сторіччі відновлення поселення на місці Чугуєва городища відбувається в рамках державної програми Московської держави із залюднення вільних земель перед Белгородською засічною лінією (Рис. Г. 3). На той час загально прийнятою була система державного планування розміщення нових укріплених поселень. На місце майбутнього міста висилалися дослідники, в обов'язки яких входили безпосередній огляд перспективної місцевості з видачею оціночної характеристики її придатності під майбутню забудову, обміри та складання креслення для подальшого проектування фортеці і інфраструктури з врахуванням необхідних витрат та забезпечення матеріалами, людськими та іншими ресурсами. За результатами будівництва міста по кожному такому проекту складалися "Строельные книги", що за своєю суттю являли собою тогочасні звіти про виконання робіт. В цих книгах враховувалися всі затрати і види робіт. Дані роботи були

у відомстві Розрядного приказу. За такою ж схемою був розпланований та будувався Чугуїв.

Укріплене місто (острог) було побудовано на місці давнього Чугуєва городища на пагористому узвишші неправильної підпрямокутної форми високого берегу р. Сіверський Донець, яке захищали природні перешкоди з західної, східної та північної сторони: зі сходу - крутий, високий берег р. Сіверський Донець, із заходу - глибокий яр (з тилу садиб сучасної вул. Кожедуба), з півночі високий берег р. Чуговки. Продовженням мису на півдні служить велике пласке узвишся, що поступово знижується до півдня. Обмірювання Чугуївської гори, зроблені керівником будівництва дворянином Максимом Лодиженським у 1639 році свідчать, що це місце було ідеальним для фортифікаційного будівництва: «...горою вниз до реки Донца 30 сажень, а з другой стороны от долу вверх 40 сажень, а с 3-ю сторону 12 сажень, а с 4-ю сторону пришло место плоское» [2, с. 295].

Фортеця являла собою територію, укріплену ровом та валом, на якому була поставлена рублена стіна з обламами (Рис. Г. 11). Укріплення мали близьку до прямокутника форму плану з розмірами 120x115 сажень (близько 256x245м). Конструкція стіни являла собою вертикально уриті дубові колоди діаметром 8 вершків (близько 34 см), що загострювалися зверху. Обламні зв'язки мали оригінальну конструкцію [11, с. 33 - 35]. Функції підпірок виконували так звані «кроватьі» – горизонтальні настили, що влаштувалися уздовж стін зсередини. «Кроватьі» використовувалися для ведення «верхнього бою». Висота таких стін складала близько 3-3,5 м. Нижня частина дерев'яних стін була обкладена шматками обпаленої глини, взятої з ранньосередньовічного бруствера [27]. Чугуївська фортеця мала 8 башт: Пречистенську та проїзну, що з московської сторони (шестикутні) з воротами, середню Брянську та Тайницьку та чотири Наугольні (всі чотирикутні). На випадок облоги в Чугуєві поруч Тайницької вежі зроблені були також таємні ходи до Дінця. Довжина підземного ходу складала 23

сажня (близько 50 м), а в самій схованці був викопаний колодязь глибиною 2 сажні з четвертиною зі зрубом «дубового лесу 20 венцов»¹.

За правилами фортифікації того часу Чугуївські укріплення мали, окрім ровів та валів, такі елементи як надовби, частики. Також витримувались всі необхідні вимоги щодо режиму використання гласисів, пропорцій берм щодо надвальних конструкцій, відкосів валів та ровів (насамперед контрескарпів).

Усередині укріплення були побудовані адміністративні і господарські будівлі: Преображенський собор (1639 р.), церква Різдва Богородиці (до 1647-го рр.), воєводський будинок, “приказная изба”, «кружечный» двір, митниця, соляний і пороховий склади. 710 житлових дворів середнім розміром 7 на 8 сажень (біля 120 кв. метрів) створили посад [2, с. 295], який витягнувся у вигляді сектора на південь від фортеці між крутим берегом річки Сіверський Донець та рівчаком Березовим (нині вул. Зелена Долина). Невеликий розмір двірських ділянок обумовлювався розуміннями безпеки. Місто не повинне було далеко розтягуватися від острогу.

Прокладання вулиць з слобод і фортеці дало початок радіальній системі вуличної мережі. Пізніше до радіальних приєдналися і концентрично розташовані вулиці, зв'язали радіальні між собою. У результаті укріплена територія одержувала характер невеликого компактного і регулярно розпланованого міста з радіально-кільцевим плануванням, що найбільш відповідало ролі Чугуєва як фортеці - форпосту на південних кордонах Російської держави. Нерегулярне планування міста підпорядковувалось рельєфу місцевості. Поступово навкруги острогу будувались приміські слободи, які служили постійним місцем проживання для більшості городян.

Планування слобод в основному слідувало конфігурації рельєфу. З XVI ст. започатковується практика державного регулювання забудови міст, що було в відомстві Розрядного приказу. Виходячи зі зручності проїзду,

¹ ЦДІАУК, ф. 1965, оп. 1, спр. 49, арк. 2-3.

санітарних норм і пожежної безпеки були вироблені найбільш прийнятні нормативи ширини вулиць, провулків та тупиків. Оптимальна ширина вулиць складала 4 сажні (виходячи з розрахунку проїзду по проїжджій частині 4-х підвід), ширина провулків становила 3, 2 чи 1 сажень. Поперечна сітка вулиць і провулків визначалася нарізкою кварталів. Найбільш характерними були квартали із співвідношенням сторін 1:3, 1:4, 1:5. Розміри кварталів, що найбільш часто зустрічалися, становили 15×60 м, 15×90 м, 15×120 м та 15×150 м. Вірогідніше за все, ці загальноприйняті в той час норми знайшли своє відображення під час розбудови пізньосередньовічного Чугуєва.

У XVII столітті "містом" звичайно називали саму укріплену територію, а "острогом" – частину городових укріплень, зовнішніх стосовно кремля, що захищали посад. У південних порубіжних містах – фортецях поняття посаду часто цілком збігалось з поняттям слободи. Таким чином, можна стверджувати, що, окрім території, оточеної стіною - тином (тобто колоди встановлювались вертикально), з вежами, існував ще укріплений посад. Для захисту посаду існував вал, що тягнувся вздовж сучасної вулиці Давній вал. На карті 1824 року він добре видний і позначений як "мало приметный старый вал". Також даний вал позначений на карті 1835 року. Уздовж вала знаходилися кілька високих "курганів", на одному з яких була встановлена вежа для сторожових постів [25, с. 11]. Крім того, на вказаних вище картах можна розглянути укріплення, що виступають з валу, за обрисами подібних до люнетів. Однак систему і конструкцію цих оборонних споруд поки встановити не вдалося. Але, за технологію земляних укріплень їх можна віднести вже до XVIII сторіччя.

Суспільними центрами слобод були площі з розташованими на них церквами¹: Старонікольська – сучасний район перехрестя вул. Гвардійської та Старонікольської; Різдва Христова (Никитинська) – сучасний район

¹ РГИА, ф. 1399, оп. 1, д. 835, лл. 172 -179.

перехрестя вул. Музейна та бул. Комарова; Миколаївська (Зачуговська) – сучасна пл. Червона; Успіння Богородиці – сучасна вул. Горького; Різдва Богородиці - сучасна вул. Горна, 1; Різдва Богородиці – сучасна пл. Осинівська.

Виходячи з часу будівництва таких храмів, можна сказати, що першими територіями, які заселилась разом зі зведенням острогу, були південна нагорна Нікольська слобода, та зачуговські Козача та Станицька. Сучасна вулиця Гвардійська була центральною вулицею посаду та вела від Нікольського храму до воріт проїзної Пречистенської башти фортеці. Тоді ж, вочевидь, було визначено функціональне призначення території, що примикала до цих воріт з півдня, як торгової (територія сучасного міського ринку). Далі населялись слободи: зі сходу – Успенська (II половина XVII ст.), за рікою – Задонецька та Хатки (XVIII ст.) з півдня – Калмицька та Осинівська (початок XVIII ст.), з заходу – Преображенська (Смиколка) (XIX ст.). Слід зазначити, що, скоріш за все, Успенська слобода була започаткована завдяки чоловічому монастирю, який функціонує на цьому місці з 1660 по 1727 роки [7, с. 108]. Середньовічні слободи на початку минулого століття увійшли у склад міста, але у просторіччі зберігають свої історичні назви: Успенка, Зачуговка, Осинівка, Преображенка.

Одночасно з закріпленням Українською лінією ряду південних степових просторів зростає інтенсивність залюднення освоєних територій. В Чугуєві освоюються небезпечні раніше лівобережні території (з Ногайської та Кримської сторін), виявом чого є поява в даний період ряду прилеглих слобод: лівобережних (з протилежної фортеці сторони Сіверського Дінця) – Задонецької та Хаток та з півдня відносно фортеці - Калмицької та Осинівської. Вибір місця для поселення етнічних калмиків зумовлений також чорноземними ґрунтами, що суцільним масивом залягають південніше корінного мису, на якому був розташований саме Чугуїв. Рослинність і ландшафт Калмицької слободи та прилеглої до неї території сприяли

звичному для степовиків господарюванню, основу якого складало скотарство.

Опис фортеці початку XVIII ст. дає уяву щодо характеру існуючих на той період укріплень. Згідно опису 1712 року Чугуївська фортеця має 8 веж: 2 з проїзними воротами та 6 глухих. Усі вежі були криті дранню, тобто колотою дошкою без додаткової обробки. Проїзні вежі були шестикутними на відміну від чотирикутних глухих. Дана особливість зумовлена потребою більшої площі проїзних башт для влаштування в них брам. Прясла північної та східної стін мали конструкцію стоячого острога з обламами («оставлены палисадом»), а південна та західна мали зрубну конструкцію («сотворены клетями»)¹. Про перебудови і ремонти фортеці свідчить також зміна кількості веж. У 1668 році відмічено 9 веж: 3 вежі з проїзними воротами та 6 веж глухих [16, с. 61; 5, с. 291]. Внаслідок археологічних робіт на місці фортеці було з'ясоване місце розташування Наугольної башти північно-західного кута укріплення (Рис. Г.12).

На цей час місто зберігало планувальну структуру пізньосередньовічного міста-фортеці (Рис. Г. 13). Нагорна частина досягла розмірів з півночі на південь – 1 верста (близько 1,07 км), з заходу на схід – 1 $\frac{3}{4}$ версти (біля 1, 9 км), в окружності мала 5,5 верст (біля 5,9 км). Тобто площа тогочасного центра міста складала приблизно 2 кв.км. За описом міста 1785 року: «Город Чугуев разделения по частям не имеет, а только состоит внутри старинного земляного валу. Фигуру имеет кругловатую. Около ж земляного валу и города слободы: 1-я – Калмыцкая, коя называется потому, что живут в ней калмыки; 2-я – Чуговка, название имеет по реке Чуговке; 3-я - Задонская, по реке Донцу. Жила ж более находится в городе, где все присутственные места и чиновные помещаются» [20, с. 80 – 81]. Цей поділ на місто та слободи для Чугуєва стає традиційним як елемент обумовлений особливостями рельєфу. Традиційні господарчі заняття населення теж

¹ ЦДІАУК, ф. 1965, оп. 1, спр. 49, арк. 2, 3.

впливають на структуру міста. Квартали житлової забудови міста та слобод оточені садами. На річці розташовані 4 водяних млина.

5 квітня 1780 року було затверджено створення Харківського намісництва з 15 округів. Для потреб нових владних установ влітку 1780 року в межах колишнього острогу були побудовані або перебудовані із старих адміністративних приміщень воєводського управління декілька дерев'яних споруд¹. «Собор, присутственные места, дом для городничего, людская изба, пороховой погреб, артиллерийский сарай, погреб для денежной казны, ледник» знаходились у межах старого острожного валу. «Тюремные избы, ратуша, соляные амбары» на гласисі. Це підтверджується планом міста 1781 року [15, с. 2 кольорової вклейки] (Рис. Г. 13).

20 квітня 1786 року Катерина II затвердила новий план Чугуєва. За новим «Геометричним планом», складеним харківським губернським землеміром Густавом фон Буксгевденом, намічалася корінна реконструкція сформованої планувальної структури (Рис. Г.14). У запропонованих проектах 1785 і 1786 років варіантах перепланування міста Чугуєва застосовані характерні для містобудування другої половини XVIII - початку XIX століття типові рішення центральної площі, розташованої на піднесеному плато, з якого відкривається огляд на прилеглі з півночі і сходу надрічкові території. Компактний громадський центр створювався на основі типового осередку блоку будівель адміністративно – громадського призначення розміром близько 100x100 м з виділенням головної містобудівної осі, в більшості проектів закріпленої в просторі міста системою вулиць і розташуванням домінуючого в силуеті забудови об'єму соборного храму. Планування центру Чугуєва склалося відповідно до запропонованих в двох генеральних планах схем. У першому варіанті блок адміністративно-громадських будівель був розташований в південно-східній частині площі, в другому, можливо уточненому варіанті, що був опрацьований з урахуванням

¹ЦДІАУК, ф. 420, оп. 2, спр. 74, арк. 11 – 14.

існуючого трасування вулиць і рельєфу в зоні центральної площі, в північно-західній її частині, якраз на місці розміщення в подальший період комплексу будівель, що відносяться до періоду військового поселення. На плані 1786 року позначені існуючі церкви, земляний вал старої фортеці і проєктовані об'єкти: будівля «присутственных» місць, дім городничого і поліції, дома соляних і винного магазинів, гостинний двір, позначено місце приміської слободи. Розташування та розмір виділеної для адміністративно-громадських будівель ділянки співпадав з розміром колишнього острогу.

Основна частина території міста розбивалася низкою паралельних вулиць широтного напрямку, квартали значно укрупнювалися: 66 кварталів, що розміщувалися в острозі і навколо його, поєднувалися в 26. У межах колишньої фортеці передбачалося розмістити типовий блок торгово-адміністративних установ і три житлових квартали, де дозволялося будівництво тільки кам'яних будинків.

Нова розбивка вулиць, кам'яне будівництво в центрі не розпочалися, тому що при новому розділі Слободсько - Української губернії в травні 1797 року Чугуїв був перетворений у заштатне місто Зміївського повіту. Тільки на Зачуговці у 1785 році розпочалось будівництво кам'яного Миколаївського храму [7, с. 175].

До 1817 року планування зоставалося майже незмінним (Рис. Г.15). В описах міста 1796 року вказано: “В нем церквей деревянных 7, строения казенного деревянного: 1-е – корпус для присутственных мест в 11 покоях, 2-е – дом городнический со службами, 3-е – корпус в коем пребывание имеет магистрат и сиротский суд, все они перестроены в 1780 году из старого строения бывшей воеводской канцелярии, ветхие, а вновь построенные – 4-е – тюрьма, 5-е – винной магазейн, 6-е – питейных домов 5, 7-е – соляной магазейн, 8-е – денежная кладовая с выхода. Жителей: купцов – 77, мещан – 46, цыган – 37, крестьян слободских и великоросских – 90, священников и церковнослужителей – 64, дворян – 20, разных чинов, состоящих при

должностях – 45, отставных и воинской службы – 3800, нищих – 2, а всего – 4181 душа (прим. авт.- вочевидь враховано тільки чоловіче населення). Многие жители не отстроились и нет надежды, что построятся, так как отставные, а живут по-прежнему в черных избах. В Чугуеве учреждена полковая канцелярия..., которая казачьих поселян в малых делах разбирает”¹.

У кінці XVIII ст. в Чугуєві налічувалось 1883 дерев’яних двора, які займали загальну площу 432,1 дес. (біля 471 га), тобто розмір однієї садибної ділянки складав приблизно 2,5 – 3 сотки, що продовжувало традиції середньовічного планування міста².

Єдиною будівлею із каменю у місті на початку XIX століття був відкритий у 1803 році однопрестольний Миколаївській храм у слободі Зачуговці (Рис. Г.16). Він був побудований на тому ж місці, де знаходилась дерев’яна Зачуговська Миколаївська церква. У 1955 році цей храм був зруйнований, залишилися тільки будинки церковно - парафіяльної школи. У даний час на місці храму знаходиться перехрестя доріг (вул. Мира та Донецька).

Опис Чугуєва, зроблений на початку 1830-х років, дає уяву про вигляд забудови та благоустрій міста кінця XVIII сторіччя: “Поселянские дома строены по-русски (т.е. черные), по избылию лесов из огромных липовых и ильмовых дерев, с просторными сенями и дубовою клетью, и такими же на дворе амбарами и сараями: ворота дощатые, повешенные на толстых дубовых верях под крышею. С начала постройки Чугуева или в последствии, улицы на пологих местах были вымощены дубовым деревом, для спуска воды обрыты канавами, обложенными тоже дубовыми оболоньми, а для выезда с особыми мостиками, противу ворот каждого двора, избы черные лет за 50-ть оставались уже кое-где, прежде полковые чины строили чистые комнаты под названием светлиц, за ними и однодворцы, и мало по

¹ РГИА, ф. 1374, оп. 1, д. 188-а, лл. 212 – 212 об., 232 – 233.

² РГАДА, ф. 1355, оп. 1, д.2.

малу черных изб ни у тех, ни у других видно не было, а за истреблением лесов и за постепенным недостатком у военных чинов, от возвышения цен на все вещи, вид Чугуева приметно изменялся: старые толстых дерев амбары и клетки распилены и употреблены на перестройку, древние дубовые мостовые погнили, открылись по улицам топи непроездные в дождливую весну или осень. Канавы обвалились, прямые улицы, от несоблюдения сделались узки и кривы, заборов пластовых и кольевых колотого дерева не стало, явились огорожи и сараи форостяные, а у некоторых бедных без огорожи...”¹.

Автор «Топографічного опису Харківського намісництва» приводить відомості про характер житла слободян другої половини XVIII століття. Хатини, що розташовувалися усередині двору, були або рубані, з дерева, або мазанки, з хворосту, зсередини і зовні обмазані глиною. У них були просторі сіни, підлога влаштувалася глиняна. Печі викладалися з цегли. Заможне населення застосовувало для обробки печей зелену плитку, у інших печі і стіни білилися. Майже всі будинки мали три вікна. Дахи крилися очеретом або соломною по гонту. Двір мав огорожу з плетеного хмизу [20, с. 66].

Збереглися описи володінь міщан, що підлягали відселенню за межі військового поселення у 1817 році. Григорію Матвійовичу Ширяєву належав «дом о 3-х покоях с сеньми и 2-мя чуланами. На дворе амбаров -2. Сарай подъездной пластовой, конюшня пластовая в столбах -1 , ворота о 3-х верях с форткой, покрыты гонтом. При доме сад фруктового дерева». Іван Дмитрович Вележев володів домом «о 4-х покоях с сеньми и чуланом. Перед домом погреб походной, покрытый камышом; во дворе ледник, над оным амбар рубленный; конюшня с сенником пластового дерева в столбах. Сараев плетённых два. Баня с сеньми. Ворота, двор огорожен забором и хворостом. На базарном месте лавка, крытая гонтом». Вдова Ксенія Іванівна мала «дом-избу с сенцами и чуланом, светлица, комната с

¹ РГВИА, ф. 405, оп. 1, д. 46, лл. 1 – 17.

калужской печью и крыльцом. Под домом погреб. Покрыты дранью. На дворе амбаров -2, конюшня пластового дерева, ворота о трёх верях, щиты окованы железом и покрытые гонтом, подшиты шалевкой. С обеих сторон ворот два звена в столбах, вокруг двора огорожа плетневая. Баня.»¹.

Введення військових поселень у 1817 році стало відправною точкою кардинальних містобудівних змін у Чугуєві, в результаті яких місто було практично повністю перебудоване. В «Проекті установи про військове поселення регулярної кавалерії» 1817 року² обумовлювалося будівництво за рахунок державної скарбниці житлових будинків для поселян-господарів, в яких квартирували і солдати діючого складу, стаєнь для власної худоби і заводських коней, екзерціргаузів для навчання військ, спеціального приміщення для навчального ескадрону кантоністів, кінських заводів для ремонтування кінського складу, запасних хлібних магазинів для зберігання ресурсу продовольства. Більш докладно перелік об'єктів інфраструктури населених пунктів військового поселення кавалерії був визначений в 1821 році положенням про кількість, поділ в поселених ескадронах унтер-офіцерів і рядових на взводи і десятки, і розташування їх по домівках [23, с. 4 - 13]. Кількість і функціональне призначення будівель у селищі залежало від того, який військовий підрозділ поселявся у ньому – ескадрон, півескадрон чи взвод. У селищі, де квартирував цілий ескадрон, крім житлових будинків для поселян зводилися ще 7 будинків ескадронного штабу: два будинки для офіцерів (кожен на 8 осіб), два будинки для непоселених унтер-офіцерів і віце-унтер-офіцерів (карабінер - уланів), один будинок для чергового у ескадроні офіцера, ескадронного комітету і для проживання старших вахмістрів і квартирмейстерів поселеного та резервного ескадронів, один будинок для ескадронної школи, з'єднаної з каплицею, і один будинок, в якому знаходяться ескадронні

¹ДАХО, ф. 3, оп. 32, спр. 231, арк. 4.

²ЦДІАУК, ф. 1314, оп. 1, спр. 3, арк. 19 – 49 зв.

лавки і утримуються ескадронні пожежні інструменти [23, с. 9 – 13]. Крім того, ескадронному селищу покладался критий ескадронний манеж на два вольта. При поселенні півескадроном чи взводом розподіл штабних будівель оговорювався спеціальним положенням. Облаштування фурштатської рот визначалося таким же порядком, як і поселених ескадронів¹.

На відміну від поселень піхоти, які почалися на майже необжитих місцях, де треба було викорчувувати ліс, осушувати заболочену землю, проводити дороги, для поселення чотирьох кавалерійських полків 3-ї (пізніше перейменованої у 2-у) уланської дивізії в 1817 році були призначені існуючі населені пункти Слобідсько-Української (пізніше Харківської) губернії. Чугуївський уланський полк був розселений у місті Чугуєві з приміськими слободами Осинівка, Мостовська, Калмицька, Підгірна Успенська, Задонечна, Зачуговка, Смиколка і в селах Малинова, Коробочкіно, Кочеток, Лаптева, Поди, Покровське, Кам'яна Яруга, Зарожне, Піщане, Старо-Салтів, Велика Бабка, П'ятницьке і Тетлега. Міську територію займав полковий штаб і полуескадрон 1-й поселений. Чугуїв був єдиним містом серед призначених під поселення населених пунктів.

14 березня 1820 р. Чугуїв отримав Височайше затверджений план² з показанням існуючої ситуації (дворів, будинків і запланованих нових вулиць), складений для визначення «підлягаючих виселенню чиновників і різночинців» за межі міста. Детальний опис домоволодінь було наведено у окремій відомості за підписом губернського землеміра Мочульського. План і відомість затверджено 17 травня 1820 року³. У листопаді 1821 р., у зв'язку з остаточним розселенням поселених військ в окрузі 2-ї уланської дивізії і виведенням з округу зайвих 401 сімейства з Чугуївського полку, виникла необхідність в удосконаленні плану. 23 квітня 1824 р. план був

¹ ЦДІАУК, ф. 1352, оп. 1, спр. 15, арк. 221.

² РГВИА, ф. 411, оп. 1, д. 271, л. 1.

³ РГВИА, ВУА, № 80639.

затверджений Олександром І і надісланий до Чугуєва. Забудову рекомендувалось здійснювати цілими вулицями¹ (Рис. Г.17).

План міста 1824 р.² був складений у відповідності до основних принципів тогочасної державної політики містобудування, заснованої на ідеї регулярності. Нове планування Чугуєва частково було прив'язане до існуючого. План міста складався з трьох частин: центральної, північної (Зачуговка) і південної (Осинівки та Калмицького). «Регулярне» прямокутне планування було покладене в основу плану окремих частин міста.

Площі частково організовувалися на місці старих площ - центрів слобод. В межах старих фортечних укріплень, в центральній частині міста, була утворена велика центральна площа (2,8 га), периметр якої з півночі повинен був зайняти кам'яний триповерховий будинок для проживання навчального ескадрону військових кантоністів старшого віку, з заходу - соборна церква, зі сходу і півдня - існуючі дерев'яні будинки для приїзду начальників, будинок для дивізійного командира, дивізійне чергування, готель, будинок бригадного командира. Друга площа (2,5 га) з великим будинком манежу була розташована південніше в двох кварталах від центральної. Широкі та прямі вулиці мали з'єднувати площі між собою і з дорогами на Харків і Белгород, а також вели у напрямку до двох інших частин міста. У великому кварталі центральної частини міста виділялась Базарна площа (4,5 га).

Дві головні вулиці-осі Харківська та Комітетська (Велика Офіцерська, нині – Гвардійська) подовжувались, спрямлялись і відводились під забудову громадськими і житловими будинками. Перпендикулярні до них короткі вулиці Нікітінська (Музейна) та Деревенська (Старонікольська) призначались для забудови будинками для військових поселенців-господарів з резервними. Штабні будівлі в Чугуєві планувалося розмістити у вуличній забудові у межах центру міста.

¹ ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 2, спр. 1203, арк. 20-21.

² РГВИА, ф. 411, оп. 1, д. 274, л.1.

Плани міста Чугуєва періоду військового поселення розвивають основні містобудівні ідеї, закладені в проектах перепланування 1780-х років. Плани частин міста Чугуєва 1817, 1824, 1845, 1847 років відображають послідовність забудови основних зон і ділянок міської території. Забудова міста велася фрагментарно: найбільш ранній план кварталів в центрі міста розроблений для розміщення садибних домів військових поселенців уздовж вулиці Лавочна (Никітьєвська, Никітінська, нині Музейна). Забудова розміщена симетрично щодо проїзду на сплановану Базарну площу (Рис. Г.18).

На плані 1845 року бачимо вже цілком сформовані планування та забудову міста (Рис. Г.19). Північний район міста, за рікою Чуговка (Зачуговка) складався з семи кварталів з великою, подовженою площею (3 га в прямій частині) і церквою на ній. Північно-західна сторона площі має півциркульний обрис. Планування південній частині міста (Осинівка) полігонального характеру було надано відносно рельєфу місцевості. Тут також є площа, але невеликих розмірів, утворена розширенням вулиці Осинівської, що зв'язує цей район з центром міста.

Три частини міста мали функціональне призначення, відповідне підрозділу розміщених тут військових частин. У центрі штаби, квартири офіцерів і один взвод поселених військ, другий взвод в північному районі і фурштатська рота (полковий обоз) в південній. Великі розміри площ пояснюються специфікою їх призначення (учбові збори, паради і огляди кавалерії). Пропорції сторін площ складають 1:1 або близькі до 1:2. Ширина вулиць - головних 32 - 40 м, другорядних - 21 - 22 м.

Основу композиції архітектурного ансамблю забудови центральної частини міста, що сформувалася відповідно до проекту перепланування міста, утворюють пересічні під прямими кутами, напрями 4-х головних вулиць: Велика Офіцерська (Дворянська, Гоголя, нині Гвардійська),

Деревенська (Миколаївська, нині Старонікольська), Харківська, Лавочна (Нікітьєвська, Нікітінська, нині Музейна).

Забудова історичного центру періоду військового поселення ведеться відповідно до класицистичних прийомів створення архітектурного ансамблю вулиць і площ. У плані міста виділені основні громадські простори: центральна площа Дворцова (Рис. Г.24) з розташованими по її периметру основними суспільними комплексами і соборним храмом; Манежна площа (Рис. Г.25), що замикає перспективу вулиці Деревенська (Миколаївська, Старонікольська. Базарна площа (Рис. Г.26), що займає внутрішню кварталну територію між композиційно значущими напрямками головних вулиць центру.

Планувати вулиці було наказано від площі¹. Вулиці поділялися за призначенням: на Харківській, Миколаївській (сучасна Старонікольська), Нікітінській (сучасна Музейна) (Рис. Г.23) будувались будинки виключно для нижчого складу – солдат (Рис. Г.21). Центральна нагорна вулиця міста набула назви Велика Офіцерська (Гоголя, сучасна Гвардійська) та забудовувалась ближче до центральної площі будинками для вищого офіцерського складу, а далі — будинками для нижчих чинів (Рис. Г.20).

Трасування вуличної мережі на планах Чугуєва періоду перепланування було накладене на радіальну систему плану міста. Спадкоємність організації міської території на етапі регулярного містобудування виразилася в збереженні напрямків головних вулиць та зонування, що історично склалося, виділенні слобод як автономних ділянок, які примикають до межі міста і символічно позначають простір «міста» і «не міста». У середині міської території, як і в слободах, були виділені суспільні площі переважно навколо церков. Дроблення кварталів міської забудови було обумовлено щільнішою садибною забудовою центральної зони і більш розосередженою на околицях. Запропонована проектом система прямокутних

¹ ЦДІАУК, ф. 1323, оп. 1, спр. 14, арк. 224.

і трапецієвидних кварталів враховувала контур межі міської території. Вулиці, направлені до центру, прокладені по схилах, поперечні - уздовж схилу, паралельними напрямками рівної ширини.

Головна містобудівна ось ансамблю військового поселення розвивається в напрямі з півночі на південь. Вона закріплена розташуванням центральної площі, яка по периметру забудована комплексами адміністративно-громадських будівель і соборним храмом, продовжена уздовж вулиці Велика Офіцерська і розвинена в проектах 1830–1840-х років, як візуальна ось на прилягаючі до головного центру території військових поселень Малинівка і Коробочкіно¹.

Поперечна вісь організована уздовж вулиці Деревенська розміщенням будівлі ескадронного комітету (Рис. Г.22) на заході і будівлею манежу на сході, який був розташований на брівці схилу з розкриттям на живописний ландшафт долини Сіверського Дінця. Напрями вулиць Харківська і Лавочна (Нікітінська (сучасна Музейна)) замикають композицію центру, визначаючи розташування замкнутого усередині кварталу простору Базарної площі.

Первинною планувальною одиницею населених пунктів слугував двір військового поселенця - хазяїна. Але на відміну від традиційного устрою села, устрій нових дворів скоріше виглядав як мікрогосподарство колективного типу. На одному дворі будувалися два будинки («гніздо») входами один до одного для поселенця-хазяїна та його помічника з резервного ескадрону (Рис. Г.27). У всіх населених пунктах садиба двох суміжних поселенських будинків займала в довжину 50 сажнів (106,5 м), а в ширину по лінії вулиці 25 сажнів (53,25 м). Земельна ділянка дорівнювала 0,6 га². Відповідно забудова двору теж втрачала традиційний характер. Нові і перебудовані старі дерев'яні будинки розташовувалися фасадами по червоних лініях вулиць. Дворові господарські споруди - по периметру двору.

¹ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 17404.

² РГВИА, ф. 1073, оп. 1, д. 16, л. 53-53 об.

Одночасно з плануванням міста, були розроблені типові плани та фасади будівель військового поселення¹. Дві кімнати, що призначалися для військового поселенина-господаря з одним діючим постояльцем, мали скромну обстановку: «лавки, стол, лава для горшков и прочей мелочи (лавка), пол для постелей (нары), скамейка (ослин), лавка для дежи (квашня)». Із сіней був хід у комору для речей та хліба, в якій містилася амуніція господаря та діючого. Вхід у будинок оформлявся ганком. Резервному з одним постояльцем з діючих ескадронів призначався окремий невеликий будинок, повністю відповідний за складом кімнат і обстановці будинку господаря. Обговорювалися розміри та пропорції будинку, які повинні були суворо дотримуватися. Вся будова встановлювалась на стовпах, фундамент висотою $\frac{3}{4}$ аршина (0,534 м) обносився дерев'яними пластинами або кругляками. Висота стін від фундаменту становила $3 \frac{1}{2}$ аршина (2,49 м). Розмір вікон відповідав 1 аршину (0,71 м) у висоту і $\frac{3}{4}$ аршина (0,53 м) ширини, двері - відповідно $2 \frac{1}{2}$ аршина (1,78 м) висотою та шириною 1 аршин 4 вершки (0,89 м). Солом'яний дах, покритий снопами в глині «в гладь», в звисі від стіни становив на передньому фасаді $1 \frac{1}{2}$ аршина (1,07 м). Стеля в кімнатах і коморі робилась з розпиляних надвоє колод і змазувалась зверху глиною. В сінях стелі не було. Підлоги у всіх кімнатах робились землебитні. Зовні і всередині будинок обмазувався і білився. Житло опалювалося глинобитною піччю з грубкою, труба виводилась в сіни «по обыкновению малороссийскому». Устрій цегельних печей було відкладено до побудови цегельних заводів. У 1822 р. Комітет полкового управління Чугуївського уланського полку дозволив влаштовувати дерев'яну підлогу «по заведенному исстари обычаю у чугуевских жителей» зі старого матеріалу. З опису будинку видно, що планування і технологія були близькі до традицій народного будівництва України. Застосовувалась розповсюджена схема житла "хата + сіни + комора". Відсутність графічного плану житла не

¹ ЦДІАУК, ф. 1352, оп. 1, спр. 15, арк.8 - 22 зв..

дозволяє визначити, чи були кімнати суміжними, або вхід у кожен з них був зроблений із сіней. Організація основного приміщення народного житла передбачала використання того ж набору обстановки: стіл, лавки і настил для ліжка. Запозичення з народної архітектури підтверджується побічно і вживанням в документі українських слів – ослін, діжа, грубка.

У ХІХ столітті традиції житлового будівництва збереглися. У слободах багато поселенців жили у українських хатах слобідського підтипу або у житлах, притаманних для українсько - російської порубіжної зони. «Изба строится из хвороста (плетнём) со столбами, связанными перекладинами. Стены обмазываются глиною с навозом и соломой и обыкновенно, выбеливаются мелом. Кровли кроют соломой или камышом. Окна делаются преимущественно подъемными, в 2 небольших стекла, или же из рамы о 4-х маленьких стеклах. Крылец почти никто не делает, иногда перед дверьми делают навес. При входе в сени хаты, в одну сторону дверь в жильё, в другую – в камору, т.е. кладовую, где собирается домашний скарб. У более богатых дома строятся в несколько комнат. В хате, в сенях и коморке пол крепко убит и смазан глиной. Печи хворостяные обмазанные глиной с таковою же трубою и редко из кирпича. Внутри стены всегда побелены»¹.

Уявлення про такі будинки дають зображення хат родини Репіних, в одній з яких у 1844 році народився видатний художник Ілля Юхимович Репін.

На плані садиби також були позначені місця для садів, комор, навісів, хлівів для птахів, свиней, власних і заводських коней, рогатої худоби, овець господаря і резервного. Позаду двору у всю ширину з садами були відведені місця для току, глибиною не більш 16 саж (35,1 м). Двір загороджувався плотом з лози і дрібного хворосту з ґратчастими воротами, повішеними на чотирикутних стовпах. План і кошторис дерев'яних будинків для військових

¹ РГВИА, ф. ВУА, оп.1, д. 19145(1), л.100.

поселенців-господарів і резервних 2-ї уланської дивізії були доставлені в лютому 1819 р.

В 1823 році на Головній вулиці було заплановано перебудувати 90 дерев'яних будинків військових поселенців-господарів з резервними¹. Однак, низькі експлуатаційні якості дерев'яних будинків в Новгородському військовому поселенні незабаром призвели Економічний комітет до рішення, у вигляді загального правила для всіх поселень, будувати частину поселенських будинків з цегли, а тесові дахи замінити на залізні [31, с. 548]. Були складені проекти на зведення кам'яних будинків для військових поселенців у Чугуєві, будівництво яких почалося в 1824 р.. При них споруджувались дерев'яні або плотові надвірні споруди. Всього до 1829 року було побудовано 166 таких будинків на вулицях Харківській – 54, Вигонній (сучасна – Уланська) – 4, Деревенській (сучасна Старонікольська) – 24, Нікітінській (сучасна Музейна) - 14, Малій Офіцерській (сучасна Кожедуба) – 6, Манежній – 4, в передмісті Зачуговці на вулицях Великій (Зачуговська, Горна) – 46, провулку Лавровському (Червоному) – 8, Зароженській – 6. Фасади будинків для військових поселенців фарбувалися альфреско в різні кольори по спеціальному розпорядженню. Сучасний Чугуїв зберіг декілька окремо розташованих будинків та фрагмент цільної вуличної забудови по вулиці Харківській.

У тому ескадронному селищі, де розташовувався і полковий штаб, затверджений перелік будівель доповнювався корпусом для проживання навчального ескадрону з 200 військових кантоністів старшого віку, шпиталем, будинком командира поселених ескадронів, скарбника, квартирмейстера, аудитора, полкового комітету, казначейства та архіву, будинком для проживання офіцерів зі стайнями, коморами та під'їздами екіпажів, полковою гауптвахтою, полковим цейхгаузом, будинком священика і церковнослужителів, будинком коновала з учнями, будинками бригадного і

¹ ЦДІАУК, ф. 1352, оп. 1, спр. 396, арк. 122 зв. - 125.

полкового командирів, флігелями для ад'ютантів і канцелярій¹. Для тимчасового перебування в окрузі поселення імператора і вищого керівництва під час інспекційних поїздок або проведення навчальних маневрів в полкових і деяких ескадронних селищах будувалися спеціальні будинки для приїзду начальників.

У кожній поселеній дивізії належало мати два госпіталі 1-го класу, кожен з яких обслуговував особовий склад і поселенців двох полкових округів. Кожному округу покладалося 75 місць для хворих. В Чугуєві госпіталь 1-го класу на 150 хворих був побудований у 1822 – 1824 роках на в'їзді у місто з боку Харкова. Він представляв собою цілий комплекс будівель, де окрім головного лікувального корпусу було близько десяти будинків: житлові будинки для медперсоналу, аптеки, караульні, контори, лабораторії, майстерні, пральні, стайні, льохи, комори².

Першочерговими об'єктами інфраструктури в ескадронних селищах були запасні хлібні магазини та кінські заводи. Формування запасів хліба, борошна, круп та вівса для стабілізації господарств у неврожайні роки входило в обов'язки самих поселенців. Згідно положенням запасні хлібні магазини будувалися з розрахунку зберігання в них річної норми провіанту для всіх ескадронів і чотиримісячної норми вівса для заводських і робочих коней. Магазини поділялися на запасні і допоміжні, з яких видавалися займи поселенцям у натуральній формі. Зерно зберігалось в них насипом в рівнях за обсягом засіках для зручності обліку. Магазини будувалися з дерева, сирі і обпаленої цегли силами самих поселенців. Розташовувалися вони зазвичай в зручному сухому місці на відстані від житлової забудови, щоб уникнути загрози у випадку пожежі. В Чугуєві для магазинів був відведений вигін наприкінці Харківської вулиці.

¹ ЦДІАУК, ф. 1352, оп. 1, спр. 18, арк. 56, 59.

² РГВИА, ф. 405, оп. 1, д. 51, лл. 291, 841.

Кінні заводи були створені для оновлення кінного складу діючих ескадронів. Згідно «Положення про кінський завод в округах військового поселення легкої регулярної кавалерії» 1821 року для розміщення при кожному ескадроні визначеного числа коней передбачався комплекс будівель: стайня тепла зі стійлами для жеребців, дві стайні з загонами і навісами для кобил, стайня для однорічних лошат з загонем, стайня для дворічних і трирічних лошат, стайня для лошат, призначених на заміну діючим коням, лазарет (стайня) для хворих коней, будинок для проживання офіцера, відповідального за завод і команди, суміщений з аптекою, кузня¹. Усі будівлі зводилися згідно височайше затверджених планів. В Чугуєві завод розташували за річкою Сіверським Дінцем у слободі Задонецькій (Башкирівці). За указом 1828 року кінські заводи у всіх полках 2-ї уланської дивізії були знищені. Будівлі ліквідованих заводів пізніше стали використовуватися для розведення мериносових овець.

У цілому до 1826 р. в Чугуєві були побудовані або розпочаті спорудою більш 245 об'єктів.

У зв'язку зі зміною внутрішньої та зовнішньої політики держави з початком царювання Миколи I з кінця 1826 року була почата реорганізація системи військових поселень [42, с. 95 - 96]. Починаючи з 1830 року у місті активізується казенна будівельна діяльність під керівництвом штатних архітекторів та інженерів силами військово-будівельних підрозділів армії і робітничих рот.

Другий етап забудови міста після реформи військових поселень у 1827 році до їх відміни у 1857 році характеризується добудовою розпочатих крупних об'єктів таких як Штаби військових поселень (Рис. Г.28), Покровський собор (Рис. Г.29), перебудовою дерев'яних будинків на кам'яні, зростанням кількості господарчих будівель для обслуговування як поселеного Чугуївського уланського полку, так і квартируючих інших

¹ ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 1, спр. 15, арк. 27 зв. – 29.

військових частин. У цей період остаточно формується забудова нової мережі вулиць та площ. Найбільш масштабними проектами цього періоду можна назвати будівництво двох будинків полкового та окружного командирів (1833 та 1834 рр.), Торгових рядів у 1834 – 35 роках (Рис. Г.30), будинку бригадного командира з канцелярією у 1839 році, двох кам'яних взводних конюшень (1837 – 1839 рр.), кам'яного манежу на два вольти у 1841 році, дзвіниці Покровського собору у 1842 році та зведення постійного мосту через річку Сіверський Донець. На початку 30-х років забудовується лінія дерев'яних будинків для тимчасового перебування імператора та осіб імператорської родини: будинок корпусного командира (1831 р.), будинок для тимчасового перебування імператора (Шляховий палац) (1839 р.) (Рис. Г.31), будинок для перебування начальників (1836 р.).

Для підготовки досвідчених в сільському господарстві старших і молодших вахмістрів і єфрейторів у волостях і селищах, які могли б бути корисними керівниками військових поселен у всіх галузях сільського господарства відповідно до клімату і властивостей місцевості в 1842 році в Чугуєві при штабі 5-8 округів була створена землеробська школа [34, с. 39]. Територіально вона розташовувалась у слободі Башкирівці. Комплекс школи включав 13 будівель: фахверкову казарму для 32-х вихованців, два дерев'яних будинки для проживання командира школи та агронома, фахверкову кухню з похідним льохом і зрубом для криниці, два льодовика і дві фахверкові зв'язки, одна з яких призначена була для нижніх чинів та вихованців з військових поселен, які прибули на літо, фахверковий навіс для зберігання землеробських знарядь і сарай на 18 пар волів, два фахверкових сараї для дрібної худоби і птиці, молотильний сарай і кам'яну кузню із слюсарнею¹.

Чисельність культових будівель також розраховувалась. Згідно з «Положенням про церкви військових поселень», затвердженим в червні 1823

¹ ЦДІАУК, ф. 1323, оп. 1, спр. 344, арк. 157 зв. – 158.

року, в кожному окрузі зводилися наступні церкви: головна і цвинтарна церква в місці розташування полкового штабу і 1-го поселеного ескадрону, по одній церкві при ескадронних штабах 2-го і 3-го поселених ескадронів. Кількість каплиць визначалась числом півескадронів і взводних селищ, що розташовувалися окремо від ескадронних штабів¹. Найчастіше дерев'яні церкви, що залишалися від часів цивільного управління, перебудовувалися і переносилися.

Введення військових поселень значно збільшило число православних жителів слободи Осинівки за рахунок старообрядців, які прийняли православну віру. Вже в 1848 році військове начальство клопотало про споруду нової церкви. Прихожанином Василем Миколайовичем Зоріним, на перебудову ветхого храму було пожертвовано 2000 рублів сріблом.

В 1852 році церква Різдва Богородиці (Рис. Г.32) була побудована на кошти парафіян : «дерев'янная, о пяти главах с таковою же колокольнею, крепкая, холодная», а 28 жовтня освячена². Відомо, що ікони для цієї церкви писав чугуївський іконописець Іван Павлович Бунаков, про роботи якого Ілля Юхимович Рєпін пише: «Местные образа в Осиновской церкви работы Ивана Павловича Бунакова были превосходны; я не видал лучше этого Спасителя его работы. И вообще в Осиновской церкви - большие картины по стенам, копии с Исаакиевского собора. Я видал их в 1893 году еще совсем сохранившимися» [18, с. 30].

Стараннями графа Нікітіна, інспектора резервної кавалерії була перебудована Зачуговська Миколаївська церква, а колишня Старонікольська церква перенесена на кладовище, де була названа Преображенською.

У 1854 році замість неї була побудована нова кам'яна церква в честь ікони Богородиці Усіх Скорботних радощі (Рис. Г.33) в слободі Преображенській. У 1873 році біля неї побудували дзвіницю³.

¹ ЦДІАУК, ф. 1352, оп. 1, спр. 398, арк. 8-15.

² ЦДІАУК, ф. 1353, оп.1, спр.715, л. 312.

³ ДАХО, ф.4, оп. 39, спр. 474, арк. 3.

Велика увага надавалася зміцненню берега Донця: в місцях обвалів ставилися плетені фашини, насипалася земля, зміцнювалися дороги уздовж берега.

За час військових поселень в місті було побудовано 11 кам'яних та дерев'яних мостів через яри, протоки та річки.

Відміна військових поселень у 1857 році значно вплинула на подальший містобудівний розвиток Чугуєва. Для найбільш цінних та великих за площею будівель шукались нові користувачі серед підрозділів військового міністерства. Житлові та суспільні будівлі продавалися с торгів, іноді для розбирання на цеглу, або передавалися у суспільне користування.

У 1866-67 рр. міська дума дозволяє мешканцям Чугуєва та Зачутовки зняти с лицьової сторони фронти щоб влаштувати 4-скатні покрівлі¹. Ветхі будинки військових поселень змінюються на нові приватні, або піддаються значній перебудові.

Двоповерховий будинок (сучасна вул. Музейна, 24) праворуч від Торгових рядів займає квартира начальника дивізії (з 1885 року – квартири для офіцерів юнкерського училища та літня квартира командира корпусу). Будинок готелю, який використовувався як штаб дивізії (сучасна вул. Гвардійська,1) був назначений для розміщення Офіцерського зібрання². Цікаво відмітити, що саме у цьому будинку до 1914 року знаходився музей 10-го гусарського Інгерманландського полку, так звана „гусарская комната”, який зберігав раритети полку від часу заснування у 1704 році. До святкування у 1904 році 200-річчя полку до східного фасаду будівлі був прибудований дерев'яний павільйон [8, с. 329 – 338].

У 1916 році торгові ряди були перероблені під військовий склад та значно перебудовані.

У зв'язку з ростом населення розширюється Покровський собор. У 1872 році колонада замінюється прямокутною в плані прибудовою, яка

¹ ДАХО, ф.4, оп. 12, спр. 982.

² ДАХО, ф. 3, оп. 267, спр.518, арк. 8 – 10.

опалювалась – теплою церквою. Зі сходу вона примикала до собору, з заходу – до дзвіниці, а з півночі та півдня мала гладкі оштукатурені стіни, на кожній з яких знаходилось по три прямокутних віконних отвора з наличниками та сандриками. Тепло церкву завершував фриз з тригліфами та гіпсовими медальйонами, карниз та двоскатна крівля. Більш того, завдяки спорудженню печей в підвальному приміщенні у 1896 році теплим стає основний об'єм храму¹.

У 1864 році чугуївська міська дума вела активну роботу зі складання нового плану міста. Забудова садибних ділянок військових поселень передбачувала використання одного двору з комплексом господарчих будівель мешканцями двох „лінійних” та двох „залінійних” будинків. Тепер кожний з цих будинків мав свого господаря, тому необхідно було знищити черезполосицю, яка зосталась від військових поселень. Пропонувалось нарізати нові ділянки на вільних місцях для переселення мешканців „залінійних” будинків та надавати їм допомогу для будівництва. Вартість садів, що залишались на садибі, пропонувалось відшкодувати власникам „лінійних” домів². Ці заходи, сприяють розширенню меж житлової забудови міста та її ущільненню. На засіданні міської думи у січні 1874 року розглядались пропозиції щодо виправлення плану міста з урахуванням зауважень МВС. Пропонувалось „урегулювати город увеличением переулков для уменьшения кварталов”³. Вирішення питання було відкладене для опрацювання Управою.

Місто забудовується приватними будинками. Дім Савельєвих (вул. Старонікольська, 43) (Рис. Г.34) був побудований в стилі модерн. Крім того у місті зводяться невеликі будинки менш заможних громадян: одноповерховий дім Серікова (вул. Харківська, 110) (Рис. Г. 35), півтораповерхові дома Азбукіних (вул.Харківська,78) (Рис. Г. 36), Мусліна (вул. Музейна, 16),

¹ ДАХО, ф.40, оп. 110, спр. 948, арк..98.

² РГИА, ф. 1287, оп. 39, д. 2456, л. 2.

³ ДАХО, ф. 3, оп. 259, спр. 17, арк. 27.

Фаворових (вул.Музейна, 22), Маслова (на місці сучасного багатоповерхового будинку по вул. Музейна, 5) (Рис. Г.37), Уласкова (вул. Фортечний узвіз,13), Суханека (вул. Харківська, 97) (Рис. Г.38), Лізогубова (вул. Старонікольська, 36), Горшкова (вул. Уланська,13).

З'являються будівлі для підприємницької діяльності: аптека (вул. Музейна, 14) (Рис. Г.39), торгові лавочки (на Базарній площі, пров. Жадановського, вул. Музейна, 20, вул. Гвардійська, 2), готель Савінського (на місці сучасного хлібозаводу), торговий дім Стрекалова (вул. Жадановського 13), доходні доми Едельмана (вул. Музейна, 18, на місці сучасного автовокзалу), фотографія Герасимова (вул. Старонікольська, 43) та інші. Будуються жіноча та чоловіча гімназії, інші заклади освіти (Рис. Г. 40).

Постійною проблемою мешканців прирічних слобод залишається розмив берегів та зсуви, які знищували садиби та змушували переселяться. У цей час продовжують заселятися вулиці Ново-Садова (нині вул. Леонова), Манежна, Новоселівська (вул. Литвинова) у південно-східній частині міста, Червономанежна (вул. Червономанежна), Думська (нині вул. Уланська), Юнкерська та Конюшенна (нині вул. Фортечний узвіз) на півночі, забудовується південна лінія Волосної площі (нині Сквер Слави). У 1917 році здаються садиби під забудову на Грідиній горі (сучасна вул. Пирогова). Причому вимогою думи є будівництво протягом не більше 3 років та покриття домів вогнестійким матеріалом¹.

Суцільний житловий масив між Базарною та Волосною площами з'єднують знову створеним Клобновським провулком (нині східна сторона бульвару Комарова). На початок 1874 року всі слободи мають транспортний зв'язок з містом завдяки мостам ². У 1878 році дума розглядала питання про заміщення каменем мостових по Головинському провулку та шосейної дороги до слободи Кочетка (сучасна вул. Кочетокська). По вул. Харківській,

¹ ДАХО, ф. 19, оп. 1, спр. 357, арк. 223.

² ДАХО, ф. 3, оп. 259, спр. 17, арк.84.

Деревенській, провулку, що вів від Деревенської вулиці до Садової площі – улаштовуються дерев'яні тротуари¹.

Події 1917 року та подальші військові дії на території України визвали значні зміни. Будівлю колишніх Штабів військових поселень тепер займав 67-й Куп'янський полк розквартированої у Чугуєві 23-ої стрілецької дивізії. У цей час командиром однієї з рот був майбутній видатний радянській полководець М.Ф.Ватутін. Інші військові підрозділи тієї ж дивізії розташувались у колишніх будинках Інженерного відомства (адміністративні та житлові офіцерські будинки військових поселень). В 1919 особняк Кузьміної-Караваєвої (Рис. Г. 41) зайняв фронтобуд Наркому шляхів сполучення², з 1920 до 1923 року тут розташовується штаб 67-го полка, з 1.12.23 р. - гуртожиток молодшого комсоставу полку³. Під Будинок Червоної Армії у 1924 році пристосували будівлю колишньої жіночої гімназії⁴.

Особняк по вул. Гоголя, 6 відійшов під Клуб 67-го полка ім. Леніна, дім Дворниченко по вул.Гоголя, 3 – під клуб та їдальню, дім Савельєвих – під дитячий будинок наросвіти⁵. Учбові заклади єдина трудова школа 2-го ступеня на 257 учнів, єдина трудова школа 2-го ступеня на 419 учнів зайняли колишні гімназії (Рис. Г.40) існувало також вище начальне училище на 70 учнів, дитячий садок на 77 дітей⁶. Відкрився Дім матері та дитини, пролетарський клуб ім. III Інтернаціоналу⁷.

У 1925-26 році в приміщенні міської управи розмістився Селянський Будинок⁸. В той же час існує «Рабочий дом» з літнім садом при ньому (на місці сучасного адміністративного будинку по вул. Леонова, 4-а), в саду знаходився літній театр розмірами « длины до сцены 12 погонных сажений, ширины – 5,35, высоты – 3 сажени. Сцена: длины – 5,35 погонных сажений,

¹ ДАХО, ф. 3, оп. 267, спр. 123, арк. 20, 51.

² ДАХО, ф. Р-3779, оп. 1, спр. 35, арк. 29.

³ ДАХО, ф. Р-3779, оп. 3, спр. 16, арк. 25,27.

⁴ ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 350, арк. 223.

⁵ ДАХО, ф. Р-3779, оп. 3, спр. 28, арк. 13 - 16 зв.

⁶ ДАХО, ф. Р-104, оп. 2, спр. 54, арк. 37.

⁷ ДАХО, ф. Р-203, оп. 1, спр. 161, арк. 32, 55.

⁸ ДАХО, ф. Р-3779, оп. 3, спр. 58, арк. 12.

ширини – 2,45, висота – 2,6. Театр покрит железом. Сохранность деревянных частей – 80%, железных – 60%»¹. Продовжує діяти кінематограф «Експрес».

В 1938 році відкрилось Чугуївське військове авіаційне училище льотчиків – винищувачів. Будівля училища збереглась до сьогодні та являє собою цінний зразок архітектури стилю конструктивізму.

Перше спеціальне приміщення для загальноосвітньої школи було побудовано у 1939-1940 роках на вул. Гоголя (сучасна ЗОШ № 1) (Рис. Г. 43).

Наприкінці тридцятих років було закрито всі міські церкви крім Скорбященської на Преображенці.

Під час Великої Вітчизняної війни місту було завдано великих руйнувань. З пам'яток архітектури дуже постраждав Покровський собор, були зруйновані будівлі східної частини центральної площі, дім окружного командира, особняк на Гоголівській вулиці, жіноча та чоловіча гімназії, манеж, згоріли торгові ряди, готель. Постраждала житлова забудова XIX-поч. XX сторіччя.

На Манежній площі (Червоних борців) на місці зруйнованого манежу (Рис. Г. 42) у 1955 році звели Дім культури, перед яким у 1956 році встановили пам'ятник І.Ю.Рєпіну та розбили сквер (Рис. Г. 44).

Основною тенденцією відновлювального періоду у забудові міста стає активізація нового висотного будівництва. З 1960-го до 1985 року зводяться: по вул. Гвардійська - чотирьохповерхові будинки № 6, 14, триповерховий будинок по вул. Гвардійська №12, п'ятиповерхові будинки №№ 21,23,46; триповерховий будинок районного відділу міліції; школа № 2, по вул. Старонікольська №№ 26,27,28,30,33,45,48; у сквері Захисників Вітчизни - чотирьохповерховий та триповерховий будинок; по бул. Комарова - п'ятиповерхові будинки №№ 9, 18, універмаг, універсам, будинки побуту, книжковий магазин; по вул. Музейна - дев'ятиповерхові будинки № 1,3,5; по

¹ ДАХО, ф. Р-3779, оп. 3, спр. 64, арк.89, 117.

вул. Кожедуба - п'ятиповерхові будинки №№ 7,9,13,15,17,26; по вул. Харківській - дев'ятиповерхові будинки № 105,155,157, 122,124,126,130, п'ятиповерхові № 114,116, триповерхова будівля пошти № 118, інші.

У 60-ті роки у місті намічалось створити два мікрорайони – західний і центральний. У кожному з них мав бути свій громадсько-торгівельний центр з клубом, бібліотекою, їдальнею, продовольчими та промтоварними магазинами, відділеннями комбінату побутового обслуговування, перукарнями. Автомагістраль Харків – Ростов пропонувалося розширити [10, с. 1020 - 1021].

У 1976 році населення міста складало 29 тис. чоловік [9, с. 627]. Нова дев'ятиповерхова поліклініка з'являється у 1986 р. Восени того ж року здана у експлуатацію школа № 8.

У районах висотної забудови червоні лінії вулиць здвигаються у глибину кварталу. Продовжується забудова або озеленення колишніх площ: Сквер Слави створено у 1985 на Волосній площі, на Ковалевській площі розташували школу № 5, частина Базарної площі відходить під автовокзал та Молодіжний сквер, перепланування та озеленення зменшує розмір колишньої Дворцової площі. У 1972 році на ній встановлюють пам'ятник В.І. Леніну (Рис. Г. 45).

Діючий генплан 1990 року був розроблений без врахування історико-культурної спадщини міста, що призвело до продовження руйнування цінної забудови та спотворення історичного планування міста (Рис. Г. 46).

Таким чином, підсумовуючи все вище викладене слід зробити наступні висновки:

1. Заселення території м. Чугуєва відноситься до часів існування тут поселення салтово-маяцької культури, а саме до VIII – X ст. н.е. Вже в ці часи існувала фортеця з кам'яною цитаделлю, залишки якої були віднайдені під час археологічних досліджень. Місце розташування фортеці зафіксовано

на пагорбі між річками Сіверський Донець та Чуговкою. Навколо фортеці розташовувались синхронні за часом селища, які за своєю площею покривають велику частину території сучасного міста. Занепад поселення привів до переривання містобудівної історії міста.

2. Друге відродження стаціонарного поселення відноситься до часів колонізації Московською державою південних земель. На першому етапі розвитку м. Чугуєва у XVII ст. центральним планувальним ядром була дерев'яна фортеця з розташованими на її території адміністративними та культовими будовами. Місто отримало радіально-полігональну планувальну структуру. Приміські слободи, що планувально підпорядковувались ландшафту, поступово виникали навкруги фортеці. Кожна із слобод мала свій громадський центр. Така ситуація зберігалась навіть після падіння значення, а згодом і ліквідації Чугуївської фортеці. Місто зберігало своє військове призначення, тепер вже як полкове місто офіційно існуючого з 1749 року Чугуївського козачого полку. Плани містобудівних перетворень 1780-х років у Чугуєві, пов'язані з розміщенням у місті цивільного управління повітом, реалізовані не були.

3. Найважливіший етап містобудівного розвитку міста датується 1817 – 1857 роками та пов'язаний з широкомасштабними перетвореннями у межах процесу створення військового поселення кавалерії у Слобідсько-Українській губернії. В цей час відбувається формування регулярного планування та архітектурного обличчя центральної частини міста та передмість за зразковими проектами. Нова планувальна структура міста враховує деякі елементи середньовічного міста, але в цілому вибудовується за зовсім іншими принципами. Забудова за зразковими планами носить ознаки класицизму та відтворюється за принципами ансамблевості. У місті з'являються видатні архітектурні об'єкти за проектами відомого російського архітектора Стасова В.П. – Штаби військових поселень (1831 р.), Покровський собор (1834 р.). Переважну частину найціннішої архітектурної

та містобудівної спадщини місто отримує саме у цей період. До цього ж періоду відноситься народження, дитинство та юність в Чугуєві всевітньо відомого художника І.Ю. Рєпіна.

4. Кінець XIX-початок XX ст. був ознаменований відміною військових поселень. Держава значно послаблює у цей період регулятивні функції у містобудуванні в цілому у країні, та в Чугуєві ці процеси пов'язуються ще й з виходом на перше місце приватних інтересів у будівництві після відміни військовопоселеної системи. Архітектурні об'єкти поселень, а саме житло, суспільні будівлі, будівлі штабів, млини, мости та інше, змінюють власника, втрачають фінансове забезпечення від бюджету поселення. У місті руйнується попередня забудова та будуються приватні житлові будинки, аптеки, магазини тощо. Функціональне призначення частин міста змінюється, що призводить до змін у плануванні.

5. Радянське будівництво розпочинається в Чугуєві тільки у 20-30-ті роки, ведеться без врахування старої планувальної структури, але не набуває великих масштабів. Найбільші негативні наслідки для історичних планування та забудови з'являються у 1970-80 роках, коли у межах старого міста розпочинається висотне будівництво Чугуївського заводу паливної апаратури.

6. У сучасному місті Чугуєві продовжується нехтування історико-культурною спадщиною. Матеріали історико-архітектурного плану, розробленого у 2006 році, не набули обов'язкового характеру для суб'єктів архітектурно-містобудівної діяльності. Межі історичного ареалу не були затверджені і законодавчо встановленому порядку.

2 АНАЛІЗ ІСНУЮЧОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СИТУАЦІЇ МІСТА ЧУГУЇВ

2.1 Аналіз існуючої архітектурно-планувальної структури та особливостей історичної забудови.

Попереднє вивчення містобудівних планів, графічних та бібліографічних джерел дозволяє виділити на території міста Чугуєва цінні історичні нашарування, які за часом виникнення пов'язані з формуванням об'єктів культурної спадщини та історичного ландшафту міста: 1) VIII-X ст. – існування укріпленого городища та неукріплених поселень Салтово – маяцької археологічної культури; 2) XVII - друга половина XVIII ст. – побудова передових міст-форпостів з метою подальшої колонізації степної частини Лівобережної України; 3) XVIII – перша половина XIX ст. – регулярне перепланування міста як адміністративного центру та центру військових поселень; 4) друга половина XIX – початок XX ст. – період екстенсивного розвитку та формування функціональної структури міста; 5) XX ст. - становлення сучасної архітектурно – планувальної системи міста.

Археологічні дані підтверджують існування у структурі міста VIII - X ст. чітко виділеного укріпленого адміністративно-військового центру, навколо якого було сконцентроване економічно-господарське життя основної маси ранньосередньовічного населення. У цей період закладається традиція зв'язку планування та забудови з природно-ландшафтним оточенням.

Функціональне призначення міста як фортеці визначало планування міста на етапі його розвитку у XVII - другій половині XVIII ст. Укріплене ядро (острог) розташовувалось на мисі (сучасна територія між вул. Ростовська, Фортечний узвіз, Музейна та бруствером берега Сіверського Дінця) у місці впадіння малої ріки (Чуговки) у велику (Сіверський Донець). До мисової частини примикали слободи Зачуговка (сучасний район міста розташований на північ від автомагістралі Київ –Довжанськ), Нікольська (сучасна частина міста між вулицями Музейна, бруствером берегу

Сіверського Дінця, Давній вал, Гагаріна та Харківською), Калмицька, Осинівська. Розташування міських кварталів та вулиць повторювало конфігурацію фортечних стін, земляних укріплень та природного ландшафту та визначало радіальний тип планування.

Подальший територіальний розвиток міста зберігав традиції попередніх періодів, та відбувався за рахунок розростання міста у напрямку нагорної частини, яка не мала важкоподоланих ландшафтних перепон. Громадський центр міста не змінює розташування.

На початку XIX століття радіальний тип планування змінюється на регулярний. Унікальність історико-культурного спадку міста цього періоду пов'язана з введенням військових поселень як неординарного адміністративного-військового експерименту. Дерев'яна забудова міста, яка переважала протягом попередніх етапів, змінюється на кам'яну, виконану у стилі класицизму. Переважна кількість громадських будівель носить військово-призначення.

Територія міста майже не збільшується з середини XIX сторіччя. Розвиток міста йде за рахунок ущільнення житлової забудови, заміни ветхих будинків військових поселень на приватні 1-2 поверхові будинки з цегли. Частина озелених просторів (колишні садові та городні ділянки) вздовж південного брустверу нагорної частини також розплановуються та забудовуються житлом.

У XX сторіччі планувальна структура міста майже не відчуває змін. Композиційно-просторова організація значно змінюється. З'являється тенденція озеленення колишніх вільних просторів (площ), розташування на них громадських та житлових будівель (школи, автовокзалу, адміністративних будівель).

Найбільш цінною ділянкою є територія колишнього городища (сучасна пл. Соборна з прилеглими вулицями). Тут збереглися залишки фортифікаційних споруд VIII-X ст., XVII-XVIII ст., архітектурний ансамбль

площі першої половини XIX ст. в стилі класицизм, будівлі якого мають до того ж високу історичну та меморіальну цінність. Забудова вулиць того ж часу збереглась фрагментарно, але містить багато недосліджених об'єктів, побудованих у II половині XIX – XX сторіччі, та заслуговують комплексного дослідження.

Роль містобудівних домінант у XVII-XVIII ст.ст. грали церкви, що не збереглися¹: центральний Преображенський собор (1639 р., перебудований у 1801 р., пл. Соборна) та церкви слобод: Старонікольська (XVII – XVIII ст., перехрестя вул. Гвардійської та Старонікольської); церква Різдва Христова (1774 р., вул. Музейна (біля № 9); церква Різдва Богородиці (1774 р., перебудована у 1854 р., вул. Осинівська); церква Успіня Богородиці (1791р., вул. Горна, 1), колишня церква Успенського монастиря (1660 - 1727 р.). В XIX – на початку XX ст., коли більшість старих церков була винесена за межі міста, цей акцент перебрали на себе будівля Штабів військових поселень (1831 р., пл. Соборна, 2), Покровський собор (1834 р.) с дзвіницею (1842 р., вул. Фортечний узвіз, 5) та Миколаївський собор у слободі Зачуговці (1803 р., пл. Червона, не збереглась).

Домінанти слобод не збереглись, але природний рельєф, що був тісно пов'язаний з ними зберігся та є прикладом традиційного для міст Слобідської України історичного ландшафту. Структуроформуючими елементами архітектурно-планувальної композиції історичного центру Чугуєва є ансамбль площі Соборної, вул. Гвардійська, Музейна, Харківська, Старонікольська, в просторі яких зосереджена більшість пам'яток архітектури і об'єктів цінної історичної забудови.

Центральна площа м. Чугуєва розташована на підвищеному правому березі річки Сіверський Донець, над заплавою річки на висоті до 80 м. Формування суспільно-торгової площі відбувається одночасно з

¹ ЦДІАУК, ф. 1791, оп. 2, т. 1., спр. 2, арк. 3 – 5; ЦДІАУК, ф. 1323, оп. 1, спр. 73, арк. 12 – 30, 62 – 78 зв., 122 – 140, 156 зв. – 174 зв.

формуванням поселення в межах міських укріплень XVII - XVIII віків. Місце для розміщення фортеці було обмежене зі сходу - крутим схилом Сіверського Дінця, із заходу - глибоким яром (за місцем розташування сучасної забудови вулиці Кожедуба), з півночі - схилом берега річки Чуговка. Чугуївська фортеця мала близьку до прямокутника форму плану [35]; 4 кутові (прямокутні в плані) вежі були доповнені 4 проїзнями. В межах міських укріплень був розташований невеликий посад розміром близько 256x245 м з суспільно-торговою і Соборною площею. Перші, відомі за літературними джерелами, культові споруди і громадські будівлі, розміщувалися в південній частині фортеці біля місця перетину сучасних вулиць Гвардійська і **Музейна** (не збереглися). На регулярних планах міста 1785, 1786 рр. представлені типові рішення суспільно-адміністративного центру, характерне для містобудівної практики другої половини XVIII - початку XIX ст.ст.[20].

Громадський центр займав ділянку близько 100x100 метрів, замикав перспективу однієї з головних вулиць міського посаду (нині вулиця Гвардійська). На етапі формування Чугуївського центру військового поселення (1819 - 1859) суспільно-адміністративний комплекс переміщається в північну частину городища. На вільній від забудови ділянці формується забудова нового адміністративного центру військового поселення з головною триповерховою будівлею трьох штабів військ. Ансамбль забудови площі складається впродовж 1831 - 1847 років. Будівля трьох штабів військ займала провідне значення в композиції ансамблю, розташовуючись по головній осі простору.

Триповерхова, прямокутна в плані, кам'яна будівля замикала перспективу однієї з головних вулиць - Гвардійської (колишня – Велика Офіцерська). У 1856 році головний корпус був надбудований: по центральній осі будівлі розмістився невеликий бельведер з високим шпилем, що став однією з провідних вертикальних доміант центру міста. Навколо

будівлі трьох штабів військ зведена кам'яна огорожа¹. У ансамбль забудови північної межі площі, окрім головного корпусу, зведеного в 1831 році, входили: кам'яні надвірні будівлі (стайні), розташовані по осі з боку двору; екіпажні сараї, льодовик і інші господарські споруди в глибині території, що не збереглися; двоповерховий кам'яний будинок з кам'яним флігелем для полкового командира (нині будівлі суду) із заходу; кам'яні будинки корпусного командира із службами зі сходу (не зберігся). Уздовж південної межі площі забудова сформована будівлями торгових рядів (1835) і офіцерського готелю (1847). Східна межа площі до початку ХХ століття була забудована будинками для приїзду начальників та представників імператорської родини (1831 - 1839). По західній межі площі в 1824 - 1834 роках побудований Покровський собор, що фіксує поперечну вісь ансамблю. Західний фронт забудови площі в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть був доповнений одно-двоповерховими будівлями.

В середині ХІХ століття після ліквідації Чугуївського центру військових поселень до будівлі штабів військ були прибудовані триповерхові крила учбових корпусів юнкерського піхотного училища.

У радянський період була ліквідована забудова уздовж східної межі площі, знищена дзвіниця і купольне завершення Покровського собору - основної вертикальної домінанти історичного центру Чугуєва. Для створення зелених куліс перед будівлею головного штабу в північній частині площі був висаджений щільний масив зелених насаджень листяних порід, що став фоном для встановленого в центрі площі монументального об'єму пам'ятника В.І. Леніну (1972 р.), демонтованого у квітні 2016 року.

Цілісність архітектурно-стилістичного рішення ансамблю забудови суспільно-торгової площі було порушена включенням в архітектурний ансамбль, що склався, трьох 16-ти квартирних двоповерхових секційних житлових будинків, побудованих за типовими проектами в 1958 році. Були

¹ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 17404, л.1; РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 19144, л. 1

розібрані одноповерхові будівлі дореволюційного періоду уздовж східної межі площі, що змінило замкнутий характер композиції усього ансамблю.

З елементів благоустрою площі першої половини XIX ст., збереглися: місце розміщення огорожі головного корпусу, яка розташована уздовж північної межі, ділянка озеленення периметра площі по західній межі (від вулиці Музейна). Лінія забудови ансамблю площі Чугуївського центру військових поселень уздовж східного схилу може бути відтворена за місцем розміщення "Шляхового" палацу, що стояв у ряді дерев'яних споруд, призначених для "начальників", що приїжджають під час військових оглядів, імператора і його оточення. Пропозиції з графічної реконструкції центральної площі військового поселення складені на підставі архівних креслень і описів щорічних оглядів, що проходили в присутності государя-імператора 1833, 1834¹, 1841², 1842³, 1845⁴, 1851⁵, 1854⁶ років.

Історичний аналіз формування ансамблю центральної площі дозволив встановити:

- територія центральної площі входить в межі археологічно цінного культурного шару, який містить залишки поселень раннього середньовіччя і подальших історичних нашарувань;
- просторові межі площі відповідають її стану на початок XIX століття;
- значний ступінь збереження історичного планування кінця XVIII - початку XIX століть, історичної забудови першої половини XIX століття по периметру архітектурного ансамблю площі;
- провідну роль в силуеті історичного центру міста Покровського собору і будівлі Штабів військ військових поселень;

¹ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 17440, л.1, 4.

² ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 1, спр. 540, арк. 279.

³ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 17526, л. 1.

⁴ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 1787, л.1.

⁵ РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 22821, л.1.

⁶ ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 1, спр. 949, арк. 3.

- велике значення пам'яток архітектури періоду класицизму в ансамблі забудови площі, цілісність архітектурно - стилістичного рішення.

Вулиця Гвардійська, основна радіальна вулиця міського планування, виникла у XVII сторіччя як дорога з укріпленого острогу до нагорної слободи Нікольської, а пізніше до підгірних південних слобод Осинівки та Калмицької. На початку XIX сторіччя тут був розташований будинок полкового комітету Чугуївського уланського полку, тому вулиця набула назви Комітетська. З 1820 до 1845 (?) року мала назву Велика Офіцерська, с 1845 до 1909 – Дворянська, з 1909 – Гоголя, з 1970 року – Гвардійська.

Плануванням військового поселення у 1824 році ця вулиця була відведена під забудову житловими будинками для офіцерського складу та штабними будівлями. Назва Велика Офіцерська визначала функціональну спрямованість вуличної забудови. Трасування вулиці було спрямлене та подовжене. Забудова розпочалась у 1825 році з кам'яних будинків на перетині вулиці та знов утворюваної площі Манежної: кам'яної казарми з майстернею для 16-ти непоселених унтер та віце-офіцерів (2 будівлі) і кам'яного будинку для ескадронних лавок та пожежної команди, при якому кам'яна конюшня з під'їзним сараєм (2 будівлі) (1826 р.).

Кам'яна казарма з майстернею для непоселених унтер та віце-офіцерів (Рис. Д. 11) були побудовані 1826 року за височайше затвердженим планом № 16 в спеціальному атласі проектів для поселення кавалерії. Ці будинки не мали скотних дворів. Замість цього, на всю ширину будинку був влаштований чистий відкритий двір, в кінці якого знаходилися приміщення для навчання людей екзерциції поодинці і стайня для роз'їздів і патрулів. Унтер-офіцери з кожного будинку утворювали артіль за участю інвалідів і мали артільний город. У разі одруження унтер-офіцер мав право оселитися в окремому покої, або побудувати окремий будинок у визначеному місці за затвердженим планом і фасадом. Згодом призначення будинків змінювалось. У 1840-і роки тут розміщувалась «певческа́я и труба́ческа́я команда».

Сьогодні будівлі належить Міністерству оборони України, пристосовані під склади та внесені до списків пам'яток за № 732 під назвою «Два будинки непоселених унтер-офіцерів» (вул. Гвардійська 15, 17).

Торцевими фасадами будівлі виходять на червону лінію забудови вул. Гвардійська. Прямокутні в плані, витягнуті в глибину кварталу, одноповерхові цегляні будинки замикають собою простір двору. По осі протяжних об'ємів з двору розташовані входи. Корпус, який займає кутову ділянку кварталу симетричний за плануванням та об'ємному рішенню іншому корпусу, звернутий витягнутим, з незначним виступаючим ризалітом, фасадом до манежу (не зберігся). Лаконічні архітектурні деталі – сандрики над віконними отворами, карниз спрощеного профілю, арочне вікно на фронтоні торцевого фасаду у профільованому обрамленні та раціональне планування обумовлені характером забудови військового поселення, що склалась у період класицизму на початку XIX ст.

Кам'яний будинок для ескадронних лавок та пожежної команди, при якому кам'яна конюшня з під'їзним сараєм (Рис. Д. 10) був також побудований у 1826 року за височайше затвердженим планом. У будинку для ескадронних лавок також знаходилися житлові кімнати для орендаря крамниць і інших нестройових чинів діючих ескадронів, слюсарного майстра з учнями, в завідуванні якого знаходилися ескадронні пожежні інструменти, а також ескадронного сажотруса і чергових при пожежних конях. У надвірній споруді зберігалися пожежні інструменти і розміщувалися стайні для пожежних коней.

У 1840-і роки в будинку розміщувалась бригадна канцелярія 6-ої легкої кавалерійської дивізії. Після 1876 року до 1917 року у перебудованому приміщенні цієї надвірної споруди, який не зберігся, була влаштована полкова церква 10-го гусарського Інгерманландського полку. Сьогодні будинок використовується під житло та офіси і внесений до переліку об'єктів

культурної спадщини за № 731 під назвою «Пожежна команда» (вул. Гвардійська, 11).

Будівля торцем звернута до вул. Гвардійська. Цегляне, прямокутне в плані, має характерну для класицизму трьохчастну композицію об'єму. Центральний двоповерховий об'єм та одноповерхові крила перекриті двоскатними дахами з фронтонами на торцях, які мають горіщні вікна в арочних нішах. Внутрішнє планування коридорного типу. Належить до рідкісного типу будівель військових поселень першої половини ХІХ ст.

У 1825-26 роках на ділянці вулиці між площами Дворцовою та Манежною були побудовані дерев'яні будинки «великого та малого розміру» для проживання чиновників (офіцерів), школа кантоністів більшого віку та казарма для них. В 1840 – 50 х роках ці будинки поступово замінялися на кам'яні півтора або двоповерхові *житлові будинки для офіцерів*, які внесені до списку пам'яток за № 556 за адресою вул. Гвардійськ, 7 (Рис. Д. 6) (помилково названий школою кантоністів). Будівля розташована на червоній лінії забудови вулиці Гвардійська. Побудовано за проектом складеним у військовому поселенні в стилі класицизму. Двоповерхове, цегляне, прямокутне в плані, поділяється на ряд приміщень. По осі симетричного об'єму розташований вхідний вестибюль з дерев'яними сходами, які з'єднують перший цокольний та другий основний поверх. Центральна частина об'єму підкреслена на фасаді рустованими лопатками. Віконні отвори середньої частини будівлі прямокутні, у бокових частинах на другому поверсі - спарені з циркульним завершенням. Будівля є рідкісним типом житлового будинку для офіцерів військового поселення першої половини ХІХ ст. Такий же будинок на ділянці № 4 не взятий під охорону.

Ще два будинки, побудовані за дещо відмінним проектом за адресами вул. Гвардійська 8 (Рис. Д. 7) та вул. Гвардійська 10 (Рис. Д. 9) взяти під охорону списку пам'яток № 557. Обидва будинки знаходяться у рядовій забудові вулиці, споруджені за проектами, складеними у військових

поселеннях в стилі класицизму. Будівлі цегляні з цокольними поверхами, перекриті чотирьохскатними дахами. Симетричність рішення планів обумовлена розміщенням в будинках двох однакових квартир. Наскрізні сіни поділяють будинки на дві рівні частини, які складаються з двох однакових кімнат сполучених між собою. В цокольних поверхах розташовувались господарчі кімнати. Цоколі будівель рустовані, гладкі поля стін прорізани віконними отворами, які обрамлені скромними профільованими наличниками. В торцевих стінах за розмірами вікон влаштовані по три прямокутні ніші. По осі симетрії головних фасадів будівель – ганки з навісами та вхідні двері. Будівлі являються характерними прикладами казенних житлових будівель для військових поселень. Такий же будинок на ділянці № 5 не зберігся.

Частину вулиці від Манежної площі до виїзду на слободу Осинівку забудували пізніше *кам'яними одноповерховими будинками для офіцерів*. Тут же на східній стороні вулиці у 1845 році знаходились дерев'яні будинки: поштова контора та станція, казарма для кантоністів та будинок начальника округу.

На перетині з вулицею Леонова знаходиться *кам'яний дім для 2-х одружених та 4-х неодружених обер-офіцерів (1840)*, яка значиться у переліку об'єктів культурної спадщини за № 555 під назвою «Казарма періоду військового поселення» (Рис. Д. 12), з *надвірною кам'яною будовою для екіпажних сараїв, конюшень та льодовиків* (вул. Гвардійська, 40). З 1840-х років будівлі використовувались під житло для бригадного командира 6-ої легкої кавалерійської дивізії.

Будівлі утворюють фронт забудови кварталу. Побудовані за проектом розробленим у військовому поселенні в стилі класицизму, прямокутні, витягнуті в плані. Обидві будівлі виконані з обпаленої цегли, оштукатурені, перекриття дерев'яні. Будівля за адресою вул. Гвардійська, 38 має коридорну систему планування. Друга будівля у більш пізні періоди експлуатації була

розділена на ряд окремих однокімнатних приміщень з окремими входами. Архітектурне рішення лаконічне. Протяжні фасади прорізані прямокутними віконними отворами без наличників. В трикутних фронтонах торців – характерні для архітектури класицизму напівциркульні вікна. Будівля являє собою рідкісний тип архітектури військових поселень.

Наприкінці XIX сторіччя в забудові вулиці з'являються приватні особняки. З опису 1923 року видно¹, що будинок за адресою вул. Гвардійська, 6 являв собою 2-поверхову цегляну будівлю з залізним дахом, на якому було 2 слухових вікна, з балконом на вуличному фасаді. Будинок мав 17 кімнат, клозет, водопровід, декілька пічок, камін, терасу, руську піч, стіни були оздоблені шпалерами. За будинком у дворі, до якого вели ворота під цегляною аркою, знаходився фонтан. Сад при домі займав площу 150 кв. саж. Надвірні споруди – 2 сараї під залізним та дерев'яним дахами. Власник дому невідомий. Будинок був зруйнований у 1943 році. На його місці у 1970-ті роки був зведений 4-поверховий житловий будинок.

Наприкінці цієї ж вулиці зберігся будинок *Кузьмініх – Каравасєвих* (вул.Гвардійська, 52), внесений до переліку об'єктів культурної спадщини за № 733 під назвою «Особняк» (Рис. Д. 13). В 1916 році господарка дому Валентина здала дім під лазарет безкоштовно. Це вирішило подальшу приналежність будинку до районної лікарні.

Будівля розташована на перетині вулиць Гвардійська та Давній вал, у глибині ділянки з відступом від червоної лінії вулиць, замикає перспективу вулиці Гвардійської. Побудовано з цегли з використанням класицистичних прийомів та архітектурних форм. Композиція об'єму двоповерхового будинку обумовлена його розташуванням в кутовій частині кварталу. Будівля з складною формою плану має коридорну систему планування. З двору в рівні першого та другого поверхів влаштована відкрита тераса. Кутова

¹ ДАХО, ф. Р – 3779, оп. 3, спр.16, арк. 5.

частина об'єму прикрашена пілястрами, які підтримують трикутний фронтон. Фасади будинку вирішені пластично. Віконні отвори прямокутного обрису обрамлені наличниками з сандриками. Дверні арочні отвори на фасадах обрамлені порталами з багатим ліпним декором. У простінках між отворами розміщені пілястри з розкріповкою міжповерхового поясу та карнизу. Будинок являє собою типологічний інтерес як приклад замських будинків кінця XIX-XX ст.. У 1990-2000 роках до будинку Кузьмініх-Караваєвих прибудовується новий об'єм районної лікарні.

Наприкінці XIX - початку XX починає забудовуватися схил між нагорною частиною міста та Осинівкою, так звана, Генеральна Гора (нині частина вул. Гвардійська від районної лікарні до ООШ № 3). Тільки у 1890 році за дозволом міської управи будується 11 житлових дерев'яних будинків (з них 3 – покритих залізом, 8 – околотом), 5 нежилых дерев'яних будинків (з них 2 – покритих залізом, 3 – околотом)¹. До 1909 року забудовується більшість сучасних території житлової та громадської забудови. У 1930-ті роки місце дерев'яних житлових будинків військових поселенців займає будівля середньої школи № 1. Гарнізонна кам'яна баня займає дворову ділянку будинку для 2-х одружених та 4-х неодружених обер-офіцерів (вул. Гвардійська, 38,40). У післявоєнний час з'являються казарма, магазин, три багатоповерховий житлових будинків, майстерні КЕЧ, приватні одноповерхові будинки поміж кам'яними одноповерховими будинками для офіцерів на частині садиб останніх, приміщення дитячого садка.

Вулиця Харківська розташована у західній частині міста. У 80-х рр. XVIII ст. вона являла собою частину дороги з центру Російської держави на південь. До кінця XIX ст. протяжність забудови обмежувалась перетином вулиці з захисним валом, який проходив по сучасній вулиці Гагаріна та був зруйнований у 1820-х роках. Але подальший розвиток вулиця набула лише

¹ ДАХО, ф. 4, оп. 114, спр.1215.

наприкінці ХІХ ст. у зв'язку з будівництвом залізниці, що зумовило зміну трасування вулиці. Частина вулиці, що вела у передмістя Осинівка приймає іншу назву Горна (нині вул. Пирогова), а подальший розвиток вулиці Харківської йде в південно-західному напрямку до залізничного вокзалу. Сучасну назву вулиця носить з ХVІІІ ст. Остаточно сформувалася у 1980-х роках.

Забудова вулиці Харківської до початку ХІХ ст. не збереглась. За часів військових поселень вулиця була призначена під житло для поселян - хазяїв з резервними та штабні ескадрони будинки. У 1824 році з «правого флангу поселеного ескадрону», тобто с правої сторони вулиці від в'їзду поштовою дорогою з міста Харкова вздовж червоної лінії вулиці були послідовно розташовані 13 садиб, які об'єднували по два кам'яні будинки для військових поселян. До сьогодні збереглись *дев'ять будинків за адресами: вул. Харківська № 60, 62, 64, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 80*, які входили до садиб № 1,2,3,4 та 5. Дім під номером 76 довгий час належав сім'ї двоюрідного брата І.Ю.Рєпіна Трохима Петровича Чаплигіна, поряд з яким пройшли кращі дитячі роки митця. У цьому будинку бував художник, коли приїжджав на батьківщину у 1876-77 роках.

Будинки військових поселян будувались за зразковим проектом. Прямокутні в плані, розмірами 5 X 4 ½ саж. Розташовані торцевими фасадами на червоній лінії вулиці в строгому метричному порядку з дотриманням однакових відстаней між домами. Будівлі ззовні тинькувалися вапняним розчином, фарбувалися вапняною побілкою. Стіни будівель цегляні, зведені на кам'яних фундаментах (цегла, піщаник). Двосхилий дах покривався черепицею, пізніше - листами заліза. Архітектурне рішення будинків підпорядковане характеру житлової забудови військового поселення. Будівля має фронтонну симетричну композицію фасаду «на три вікна», зверненого у бік вулиці. Високий фронтон з напівкруглим вікном, розташованим в плоскій ніші, відокремлений від стіни карнизом простого

профілю. Спершу всі будинки були ідентичні, сьогодні вони всі перебудовані та добудовані у більш пізній період. Проміжки між будинками забудовувались цегляними заборами (не збереглись). Житлові будинки поселян належать до рідкісного типу споруд початку XIX ст., які визначали характер рядової забудови центру військових поселень.

Між садибами №№ 7 та 8 у 1827 році була зведена *кам'яна одноповерхова гауптвахта*, яка у 1833 році була перебудована під житловий будинок для корпусного штаб-доктора (сучасне перебудоване торгове приміщення за адресою вул. Харківська, 96)¹.

Між садибами №№ 11 та 12 у 1825 – 1826 роках з'явився *кам'яний «будинок для розміщення школи, каплиці, ескадронного комітету, при якому караульні з майстернею та кухнею»* (сучасні будівлі Будинку дитячої та юнацької творчості за адресою вул. Харківська, 112)². В 1841 році ця будівля використовувалась для розміщення полкової канцелярії та волосного комітету. З 1845 року тут розмістилися бригадна та полкова канцелярія, у майстерні була улаштована гауптвахта, а каплиця відігравала роль полкової церкви. Після відміни військових поселень будівля залишилась у використанні місцевої адміністрації. Будівля пов'язана з ім'ям І.Ю. Рєпіна, 70-річчя якого святкувалося тут у 1914 році. До 1917 року в цьому будинку розташовувались міська дума та управа, міська бібліотека та громадський Стрекалов банк.

Будівля побудована за типовим проектом, розробленим для військового поселення кавалерії у Слободсько-Українській (Харківській) губернії. В стилі класицизму, цегляна, потинькована, складається з трьох об'ємів: центрального двоповерхового з портиком та бокових одноповерхових. Портик з двома колонами спрощеного тосканського ордеру

¹ ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 1, д. 300, арк. 5 – 9.

² ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 1, д. 540, арк. 279.

з кутовими пілонами не виступає з пласкості фасаду, а утворює лоджію. Вестибюль, розташований на поперечній осі, поділяє будівлю на дві половини. Перекриття пласкі. Будівля згоріла під час Великої Вітчизняної війни. У 1972-1973 році була відреставрована. До списку пам'яток архітектури національного значення входить як «Міська управа» під № 705 (Рис. Д. 2).

Садиби № 14 та 15 знаходились за рогом вулиці Харківської на колишньому вигоні, до тепер збереглись *будинки № 8 та 10 по вул. Уланська*. Далі на околиці міста біля Страшного яру були побудовані 6 дерев'яних запасних хлібних магазинів (1820, 1821, 1822, 1824, 1827 рр.), які не збереглись.

Забудова лівої сторони вул. Харківська складала 14 садиб, тобто 28 будинків військових поселенців. На сьогодні вся забудова військових поселень лівої сторони вулиці знищена. Існуючі до 2009 року три будинки на сучасних ділянках № 127 та 151 не мали статусу пам'ятки та були зруйновані під час нового будівництва.

Починаючи з кінця XIX ст. у забудові вулиці Харківської з'являються приватні кам'яні *будинки дворян Азбукіних* (сучасний № 78), *купця Серікова* (сучасний № 110), Ейдельмана (на місці сучасного офісу № 151), жіночої гімназії (на місці сучасного автовокзалу № 133). У 1970-90-х роках вулиця забудовується багатоповерховими житловими будинками, а також будівлями суспільного значення (автовокзал, пошта, прокуратура).

Проте непоправні зміни в містобудівне оточення цієї вулиці були внесені в останні роки, після зведення торгівельно-розважального центру «Біг хаус», який за своїм архітектурним рішенням, масштабністю і функціональним призначенням дисонує з оточуючим середовищем.

Сучасна нумерація будинків по вул. Харківській розпочинається від в'їзду з Харкова по трасі Київ – Довжанське, тому комплекс колишнього *шпиталю військового поселення* можна розглядати саме у зв'язку з розвитком

забудови даної вулиці. Госпіталь на 150 хворих зі всіма необхідними службами був побудований у 1822 - 1824 роках та зайняв район сучасної школи № 6 та прилеглої житлової забудови. Госпіталь представляв собою цілий комплекс будівель, де окрім головного лікувального корпусу було близько десяти будинків: житлові будинки для медперсоналу, аптеки, караульні, контори, лабораторії, майстерні, пральні, стайні, льохи, комори¹. Ні однієї будівлі до сьогодні не збереглося. На цьому місці побудовані школа № 6 та житлові будинки авіамістечка.

Колишня громадська площа нагорної слободи XVII – XVIII ст. навкруги Нікольського храму була перетворена в *Манежну площу*, основним призначенням якої була виїздка та навчання кінного складу полку. На східній стороні площі розташувався манеж на 4 вольта з казармою на 90 чоловік і стайнею на 75 коней (1826 р.). Манеж мав у плані форму літери «Н», головний фасад, що виходив на Манежну площу, в довжину сягав 82 м. Виміри по осі будівлі становили 43 м. Одноповерхові корпуси казарми, які виходили фасадом на площу, та стайні, що виходила фасадом у двір, з'єднувались безпосередньо корпусом манежу, ширина якого сягала до 12 м. У 1930-ті роки над корпусом казарми був надбудований другий поверх. Будівля не збереглась до нашого часу, бо була зруйнована у роки II-ої Світової війни.

На південній стороні площі побудували кам'яні будинки для 16 непоселених нижніх чинів з майстернею, на північній - кам'яний дім ескадронних лавок з пожежною командою, сараєм для пожежного інструменту, стайнею для пожежних коней та кам'яною стайнею з під'їзним сараєм (1826 р.). З заходу площа розкривалась на вул. Велику Офіцерську, за лінією якої пізніше розбили сквер. Кам'яний дім ескадронного комітету з школою і майстернею (1826 р.), побудований на вул. Харківська, замикав на

¹ ЦДІАУК, ф. 1353, оп. 1, д. 397, арк. 56.

себе перспективу вул. Миколаївської (Деревенської, нині – Старонікольська) від будівлі манежу. Встановлений на невеликому природному узвишші манеж відігравав ведучу містобудівну роль.

По периметру площі розташували 6 дерев'яних домів для розміщення чиновників, стайні для розміщення коней сідла Государя Імператора, комору для зберігання зброї і амуніції. За манежем був побудований ще один відкритий манеж та чотири будинки для військових поселенців-інвалідів (1828 р.).

У другій половині XIX - XX сторіччя периметр площі почали забудовувати приватними 1-2-поверховими будинками, у 1970-80-х роках - багатоповерховими житловими будинками. Розмір площі був зменшений майже у 2 рази за рахунок облаштування у західній її частині скверу.

В центрі площі у 1920-ті роки було зроблено поховання червоноармійців та селян, що загинули у громадянській війні, тому площа отримала назву – Червоних борців. У 1927 році за манежем будується перша в Чугуєві електростанція, будівля якої збереглась до сьогодні (вул. Старонікольська, 57).

На місці зруйнованого манежу у 1950-ті роки побудували Будинок культури Чугуївського району, який діє до сьогодні. В 1956 році в центрі площі був встановлений пам'ятник І.Ю. Рєпіну та влаштований сквер навколо нього, що остаточно знищило вільний простір та площу як таку. Сьогодні забудова площі відноситься до вулиць, які впадають в неї. Тільки вулиця Манежна зберегла історичну назву.

Історичний моніторинг формування планування й забудови історичної частини м. Чугуєва показав, що в його основі лежить частково регулярна, частково вільна планувальна система, закладена ще в XVII – першій половині XIX ст. З метою коректного визначення умов збереження і напрямків регенерації історичної частини міста доцільно диференціювати його

територію за ступенем історико-культурної цінності розпланування і забудови з урахуванням часу їх виникнення.

Класифікація територій м. Чугуєва за ступенем історико-культурної цінності проводилась на основі натурних обстежень, досліджень картографічних матеріалів, архівних матеріалів щодо забудови історичних районів, даних археологічних досліджень та розвідок, вивчення історичного ландшафту міста.

Комплексна історико-містобудівна і ландшафтна оцінка Чугуєва свідчить про те, що цей населений пункт майже повністю зберіг свою планувальну структуру, об'ємно-просторову композицію і архітектурно-художній вигляд історичного центру міста першої половини ХІХ ст., а також значну частину цінної забудови, яка спільно з природним оточенням утворює єдиний ландшафтно-містобудівний комплекс. Забудова міста переважно зберегла свій первинний масштаб і традиційний характер, який лише в радянський післявоєнний період 1960-1980-х рр. на певних ділянках порушувався окремими дисгармонічними неспівмасштабними елементами.

Розвиток планування і забудови Чугуєва в другій половині ХІХ - початку ХХ століть пов'язаний з будівництвом залізниці в південно-західній частині міста, створенням першого промислово-виробничого комплексу лісопильного заводу та паркетної фабрики Компанійця (1904-1909 роки), який розмістився між мостом та вокзалом (Додаток Є, № 44-47). Заболочена територія була висушена облаштуванням системи дренажу. На території були побудовані: триповерхова будівля заводууправління в еkleктичному стилі, декілька виробничих цехів великих пролетів, цегляна труба, що збереглися до теперішнього часу. За межами виробничої зони побудовані житлові будинки для адміністрації та спеціалістів заводу. У 1916 році виробничі будівлі використовувалися для розміщення колісно-механічного заводу акціонерного товариства братів Борковських з житловими будинками для адміністрації заводу і традиційною забудовою; у радянську епоху тут

розміщувалися заводи "Смичка", "Древометалл", пізніше - меблевий комбінат. Виробничий комплекс був розширений приєднанням території на північ від виробничих будівель.

Окрім реконструйованих старих заводських корпусів в довоєнний період були побудовані нові виробничі площі, влаштована територія уздовж схилу, побудовані їдальня і клуб. Судячи з фіксаційного плану 1909 р., приріст території в зоні розміщення залізничної станції відбувається в західній частині слободи Осинівка між двох доріг, що зв'язали вул. Харківську із залізничною станцією та вул. Грідіна Гора (нині вул. Пирогова). Інтенсивне промислове освоєння нових територій в західній частині Чугуєва спостерігається і в ХХ ст.

2.2 Архітектурно - просторова композиція та пейзажно - видова структура історичного центру міста

Просторова структура міста та локалізація основних історичних зон обумовлені розчленованістю території міста елементами природного ландшафту - руслами річок Сіверський Донець, рікою Чуговка, струмками Безіменний і Березовий, які є природними рубежами колишніх слобод, а нині - історично сформованих районів міста: Зачуговка (на півночі); Клуґіно-Башкирівка (колишня слобода Задонецька і Хатки на сході); Осинівка (включає колишню слободу Калмицька на півдні); Преображенське (на заході).

Особливості формування просторової структури Чугуєва визначається виразним рельєфом та руслом річки Сіверський Донець, який охоплює територію історичного центру сучасного міста зі сходу, південного сходу та з півдня. Структура природного ландшафту визначає особливості формування історичного планування і розміщення основних історичних просторових і вертикальних доміант, які зосереджені в ансамблі центральної площі з пам'ятками архітектури класицизму національного значення, вздовж вулиць Гвардійська, Харківська, Музейна, Старонікольська,

Леонова. Головна вісь ансамблю продовжена в південному напрямку вздовж вулиці Гвардійська. Цінне історичне планування визначене за матеріалами графоаналітичного аналізу в межах міського посаду початку ХІХ ст. Територія східного схилу Чугуївської гори та правобережна частина долини річки Сіверський Донець по місту розташування терасованого схилу зберегла елементи ландшафтно-просторової структури історичного парку ХІХ ст. Локалізація об'єктів культурної спадщини і щойно виявленої цінної історичної забудови визначають межі території високої історико-культурної цінності.

Просторова структура історичного центру міста сформована пам'ятками архітектури ХІХ - першої третини ХХ століть національного і місцевого значення та об'єктами цінної історичної забудови, пам'ятками історії та монументального мистецтва. Вона є зоною формування локальних видових розкриттів. Візуальний каркас просторової композиції історичного центру міста має продовження у забудові суміжних історичних районів: Зачуговки на півночі і колишньої слободи Преображенської на заході. Уздовж схилів, звернених у бік історичного центру міста по вул. Преображенська, Горна, Зароженська, Миру, а також уздовж вулиці Ростовська, проходять маршрути панорамного сприйняття історичного центру міста. Територія вздовж схилів Сіверського Дінця, ріки Чуговка, струмка Березового розглядається як єдиний візуальний басейн історичного центру міста, а маршрути, розташовані уздовж його меж входять в зону регулювання забудови відповідного історичного району.

Найбільшу ступінь привабливості та естетичної цінності мають панорами, пейзажні види і візуальні розкриття на пам'ятки історичного ядра міста і природне оточення. Вони розташовані по бровці східного схилу Чугуївської гори. Маршрут сприйняття ансамблю міського ядра уздовж східного схилу є прикордонною територією історичного ареалу, що примикає до зони охоронюваного історичного ландшафту долини Сіверського Дінця. З

бровки східного схилу Чугуївської гори відкриваються панорами лівобережної частини Чугуєва на розташовані вздовж межі міста лісові масиви Кочетокського лісництва.

Асоціативна складова історичного ландшафту міста представлена територіями, що мають відношення до виявлення пам'яток історії та архітектури, а також визначних місць, пов'язаних з життям і художньою спадщиною відомого художника І. Ю. Рєпіна. Серед них, перш за все, це місце народження художника. Частина слободи Калмицької з територією колишньої садиби бабусі Рєпіних, на якій стояв дім батьків Іллі Юхимовича, сьогодні має статус пам'ятки історії місцевого значення. У 1944 році тут була встановлена пам'ятна стела за проектом харківського художника Страхова. Будинок являв собою українську рублену хату слобідського підтипу. Більш того, прилеглий район історичної слободи Калмицької добре зберіг архітектурно-просторовий та природно-ландшафтний устрій часів життя Рєпіна.

Пам'ятки архітектури та містобудування часів існування міста як центру Українських військових поселень крім архітектурної цінності мають меморіальне значення, тому що відтворюють історичне середовище Чугуєва сучасне художнику. Декілька з них безпосередньо пов'язані з ім'ям Іллі Юхимовича Рєпіна. У топографічній школі, що існувала у будівлі Штабів військових поселень, художник навчався підлітком, до Покровського собору ходив на молебні у дитинстві та приїжджаючи на батьківщину у гості. Саме від цього собору розпочинались хресні ходи, які стали сюжетом одного з найвідоміших полотен художника «Хресний хід у Курській губернії» та, у яких сам Ілля Юхимович не раз приймав участь. До об'єктів, пов'язаних з історією створення видатного твору І. Рєпіна «Хресний хід у Курській губернії» відноситься комплекс пам'яток культурної спадщини селища міського типу Кочеток, які увійшли в історію світового мистецтва, а саме джерело та реліктовий дубовий ліс. Церква Володимирської Божої Матері,

побудована у 1854 році, була тим самим храмом до якого чугуївці хресним ходом несли місцеву шановану ікону Володимирської Богородиці. Територія селища Кочеток та прилеглі території державного лісництва входять до перспективної приміської зони Чугуєва (Схема планування території міста Чугуїв (ТЕО розвитку міста), «Діпромісто», 2000 р.).

За матеріалами ретроспективного аналізу територіального та планувального розвитку міста, детального вивчення еволюції історичної забудови, виявлення особливостей формування просторової структури та візуального сприйняття об'єктів історичного середовища, на підставі критеріїв природно – ландшафтної, містобудівної, історико-культурної цінності території, зроблені наступні висновки:

1. Територіальний розвиток Чугуєва проходив відцентрово від історичного ядра за рахунок освоєння нагорних плато і схилів долин місцевих річок та струмків. Значну роль в формуванні історичного центру міста відігравали шляхи, що з'єднували Чугуїв зі сусідніми поселеннями та містами. Детальне вивчення території показало, що в цілому структура історичної забудови збереглася в межах міського посаду першої половини ХІХ століття, за винятком району міського ринку. Ця територія має найзначну історико-культурну цінність.

2. Аналіз розвитку історичного планування й забудови міста Чугуєва показав, що його історичний центр є найбільш статичним елементом міської структури, як за часом існування капітальної забудови, так і по незмінності планувальної структури. Історичне планування, сформоване у першій половині ХІХ століття, зафіксоване значною кількістю пам'яток архітектури, що визначає необхідність збереження історично сформованих червоних ліній історичної забудови центру.

3. Дослідження показали, що в межах історичної частини міста Чугуєва локалізована значна кількість пам'яток археології, архітектури, історії та монументального мистецтва, а старовинне ядро міста становить цілісний

ансамбль першої половини XIX ст. Майже всі пам'ятки та ансамблева частина мають активне візуальне розкриття, створюючи неповторний архітектурно-художній вигляд міського центра. Спостерігається всезростаюча динаміка містобудівного перетворення центра міста, що вимагає термінових заходів щодо регулювання процесу нового будівництва в історичному середовищі.

4. Структура природного ландшафту визначає особливості історичного районування території міста. Локалізація об'єктів культурної спадщини, висока ступінь збереження історичного планування і цінної історичної забудови з об'єктами щойно виявлених пам'яток археології, архітектури та містобудування, є підставою для виділення окремих районів різного ступеня історико-культурної і природно-ландшафтною цінності. Долина річки Сіверський Донець, а також схилів ділянки території історичних районів Зачуговка і Преображенське з боку Чугуївської гори, є візуальними басейнами сприйняття історичного центру міста. Вони класифіковані як територія буферної зони з режимом зони регулювання забудови і зони охорони цінного археологічного культурного шару.

3 КОМПЛЕКСНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ МІСТА ЧУГУЇВ.

3.1 Узагальнена оцінка культурної спадщини історичного середовища міста

Відповідно до існуючого реєстру пам'яток культурної спадщини в м. Чугуєві налічується:

- 23 пам'ятки архітектури, з яких 4 національного, 19 місцевого значення,
- 2 комплексні пам'ятки – історії та архітектури (1), архітектури та історії (1);
- 10 пам'яток історії місцевого значення;
- 2 пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення;
- 5 пам'яток археології місцевого значення;
- 5 щойно виявлених об'єктів археології; 51 – історії.

Виявлено об'єктів значної історичної забудови – 117, які класифіковані за хронологією таким чином:

- 60 об'єктів першої половини ХІХ ст. в стилі класицизму (колишні будинки військового поселення збудовані по «зразковим» проектам);
- 37 об'єктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з застосуванням стильових ознак еkleктики та історизму;
- 20 об'єктів ХХ ст. з застосуванням стильових ознак архітектури 1920-1950-х років.

Прибережні зони та круті схили Чугуївської гори, а також 2 міських парки (колишній Царський сад ХІХ ст. та парк ім. І.Ю. Рєпіна) класифіковані як зони охорони цінного природного ландшафту міста.

3.1.1 Археологічна спадщина

На території, що безпосередньо прилягає до сучасного м. Чугуєва, поява людини фіксується за неолітичної доби. На навколишній території, зокрема, фіксуються поселення бронзового та раннього залізного віку, черняхівської та пеньківської археологічних культур. Перші відомості щодо заселення безпосередньо території м. Чугуєва, згідно археологічних даних, відносяться до доби раннього середньовіччя, а саме до VIII – X ст. н.е. В середині VIII ст. н.е. частина аланських племен з Північного Кавказу мігрує в лісостеповий регіон долини Сіверського Дінця. Вірогідною причиною цього процесу були хозаро-арабські війни і пов'язана з військовими діями, що проходили, зокрема, на землях алан, розруха. Вказані вище племена стали одним з основних компонентів Салтово-маяцької культурної спільноти. На території м. Чугуєва виникає ряд поселень, центром яких стало спільне городище-сховище, яке, згідно писемним джерелам, відоме з кінця XVI ст. н.е. під назвою Чугуєво. З писемних джерел також відомо, що фортифікація розташовувалась в історичному центрі нині функціонуючого міста (пл. Соборна та прилегла до неї територія). Її захисні споруди були зведені із застосуванням в якості будівельного матеріалу місцевої породи каменю – пісковика, геологічні виходи якого широко зустрічаються вздовж берегів Сіверського Дінця. Використання каменю (рівно як і його штучного замітника – обпаленої цегли) обумовлено принесеними архітектурними та будівельними традиціями, які принесло з собою північнокавказьке населення.

Археологічні дослідження, які проводилися в історичному центрі сучасного міста протягом 2004 – 2006 рр., доводять, що ще в ранньому середньовіччі тут існувала сильна у фортифікаційному відношенні фортеця з кам'яною цитаделлю та декількома лініями оборони. Таким чином повністю підтверджуються свідоцтва писемних джерел щодо існування давньої кам'яної фортеці до часів колонізації Слобожанщини у XVI – XVIII ст.

В самій фортеці та поза її межами зафіксовані сліди життєдіяльності ранньосередньовічного населення. Всі масиви поселень, що на сьогодні зафіксовані шляхом археологічних розвідок, компактно розміщуються на прилеглих до укріпленого центру територіях в межах сучасного Чугуєва, утворюючи таким чином укріплену фортецю з посадами. Таке планування, загальна велика площа та насичений культурний шар поселення, стратегічно і економічно важливий протягом багатьох століть брід через Сіверський Донець, який потребував постійного контролю, свідчать про те, що близько 750 р. н.е. саме тут виникає та існує принаймні до X ст. н.е. ранньосередньовічне місто.

Зокрема, візуальний огляд передбачуваного місця розташування Чугуївського городища в історичному центрі сучасного міста й аналіз стародавніх письмових джерел і карт дозволив виявити траси проходження оборонних споруд ранньосередньовічної фортеці. Під час їх будівництва територія укріплення зазнала ряд характерних антропогенних змін, які відобразились на ландшафті і просліджуються до теперішнього часу. На жаль, забудовою та переплануваннями різних часів на сьогодні фортифікації городища були значною мірою знищені. Кордони цитаделі фіксуються на поверхні лише обривами корінного мису, на якому було побудоване Чугуївське городище, та залишками старих ровів, що фрагментарно збереглися, перетворившись в силу ерозійних процесів на яри. Старовинні знівельовані рови фіксуються характерним просіданням ґрунту та руйнаціями підмурків і стін нині існуючої забудови міста.

Як і для всіх салтово-маяцьких укріплень в лісостеповій зоні, під захисні споруди Чугуївського городища було вибрано високий корінний мис правого берега річки (в даному випадку Сіверського Дінця), який мав добрі природні характеристики щодо захисних функцій. Над заплавою Сіверського Дінця мис здіймається на висоту від 60 до 80 м. Аналізуючи топографію місцевості, на якій розташоване укріплення, можна вважати цілком

з'ясованим фактом те, що ранньосередньовічна цитадель фортеці максимально використовувала захисні властивості місцевості. З північної та східної сторін лінія укріплень проходила по краю мису. З західної та південної сторін лінії оборони були влаштовані за системою рів-вал. Розкопки оборонних споруд в північно-західній частині городища дозволили з'ясувати характер укріплень VIII – X ст. Дані споруди являли собою вал з панцирними викладками із пісковика як ззовні конструкції, так і з внутрішньої її сторони. Зовнішній панцир складався з двох рядів по вертикалі оброблених кам'яних блоків. Внутрішній, в свою чергу, був виготовлений з рваного каміння тієї ж породи. Внутрішнє заповнення валу складалося з чоноземно-глиняного мішаного ґрунту.

Поверх валу, по подовжній осі споруди, був влаштований настил із пісковика, в якому, зокрема, містилася частина розбитого жорнова. Дана вимостка слугувала бойовою площадкою для захисників цитаделі та своєрідним підмурком для бруствера, виготовленого з прямокутних будівельних елементів, матеріалом для яких слугувала обпалена глина. За формою та ступенем обпалення такі елементи можна вважати за цеглу, яка виготовлялася давнім населенням як заміник каменю за відсутності достатньої кількості чи неналежних характеристиках останнього. Така цегла була обпалена шляхом розміщення ще сирі формиованої заготовки з домішкою соломи на розпечену золу та деревне вугілля. Тому ступінь пропалювання таких будівельних елементів нерівномірний – від скловидної маси в нижній частині завжди просліджувалось зменшення температурної обробки, що фіксується характерною зміною кольору керамічного матеріалу. До багатьох фрагментів цегли «приварилися» фрагменти деревного вугілля, що використовувалось під час пропалювання. Пропечену цеглу складали на глиняному розчині в конструкцію бруствера завтовшки близько 0,8 м та заввишки, вірогідно, близько до росту захисників укріплення.

На території цитаделі був досліджений фрагмент заглибленого в ґрунт салтово-маяцького житла, в якому містилася піч-кам'янка посеред східної стіни з прямокутною топкою та округлим димоходом, який виходив за периметр прямокутної в плані житлової споруди. Вхід в будівлю мав вигляд пандусу, який був розташований поза периметром споруди.

До фортифікації Чугуївського городища прилягають чи знаходяться в безпосередній близькості чотири синхронних за культурною приналежністю та часом поселення: на території Зачуговки, в районі вул. Якіра, в районі парку культури та відпочинку І.Ю. Рєпіна та на лівому березі Сіверського Дінця на північний схід від автодорожнього мосту, що веде до смт. Малинівка, яке також належить до гнізда поселень з адміністративним та територіальним центром того часу – Чугуївським городищем.

Зачуговське селище розташоване в межах сучасного м. Чугуєва в історичному районі, що носить назву Зачуговка і знаходиться на північ від Чугуївського городища. Дві пам'ятки розділені притокою Сіверського Дінця Чуговкою. Селище займає височину, що піднімається над заплавою ріки на 20 - 25 м. Його кордони проходять по краям височини з боку р. Сіверського Дінця та її притокою р. Чуговкою та струмком Безіменним, котрі протікають ярами утвореного в такий спосіб мису. Загальна площа селища, виходячи з підйомного матеріалу, що зустрічається на поверхні, досягає площі близько 10 га.

Селище в районі вул. **Червономанєжна** (на території, що прилягає до загальноосвітньої школи № 8) розташоване на високому (до 20 м) мисі, що утворився при впадінні в річку Чуговку струмка Березового. Поселення має своєрідні риси, що дають змогу припустити наявність у цього поселення укріплень. Свідченням цього є добрі захисні характеристики місця, на якому фіксуються ранньосередньовічні відкладення. З північного та західного країв мис має окрім природної перешкоди у вигляді русел вищевказаних водних артерій ескарповані схили. З південної сторони наявний яр, що має, скоріш за

все антропогенне походження. Лінія оборони, складовою частиною якої був споруджений на цьому місці рів, доповнювала захисні можливості цього поселення зі сторони так званого поля. Загальна площа поселення, що фіксується топографічними кордонами та підйомним археологічним матеріалом, сягає близько 3 га.

Поселення, що розташоване в районі парку культури та відпочинку І.Ю. Рєпіна, на жаль, є найбільш постражданим порівняно з іншими. Це пояснюється тим, що дана територія піддавалася переплануванню ще в першій половині XIX ст., а також в радянські часи під час благоустрою території. До того ж численні комунікації, пов'язані з багатоповерховою забудовою, що розміщена поряд, також нанесли шкоди культурному шару. Як наслідок, на окремих ділянках поселення, що колись тут існувало, практично відсутній природно сформований ґрунтовий шар рівно як і культурний. Поселення фіксується, головним чином, підйомним матеріалом по периметру мису та яру, що колись також представляв собою штучно утворений рів лінії оборони.

Селище, що знаходиться на лівому березі Сіверського Дінця на північний схід від автодорожнього мосту, що веде до смт. Малинівка, розташоване при впадінні лівої притоки - безіменного струмка – в Сіверський Донець. На теперішній час територія давнього поселення використовується під посіви сільськогосподарських культур. Розвідана площа поселення склала прямокутник приблизно 150×300 м. Було також встановлено, що життя на цьому селищі започатковано представниками Пеньківської археологічної культури V – VII ст. н.е., яких змінила Салтово-маяцька культурна спільнота.

Зміна політичної ситуації, пов'язана з розпадом Хозарського каганату, призводить до занепаду даних територій. Фактор стримування міграційного процесу східних кочових народів, що був присутній за часів контролю цих територій Хозарським каганатом, перестає діяти. Високорозвиненому землеробському населенню салтівської археологічної культури, яке було

творцем яскравої історії ранньосередньовічного міста, було важко виживати безпосередньо в контактній зоні слов'яно-руської землеробської цивілізації та масивом головним чином тюркського кочового світу. В результаті поселення, сліди якого фіксуються на території сучасного Чугуєва, занепадає, місто раннього середньовіччя обезлюднюється. Салтово-маяцьке населення, ймовірно, проживало на городищі та прилеглих до нього селищах до X ст. н.е., після чого до XVI ст. н.е. на городищі просліджується період запустіння.

Городище багат шарове скіфського часу, роменської культури та древньоруського часу - багат шарова пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 1443), розташоване в межах старої частини міста (площа Соборна та прилеглі ділянки), на правому березі р. Сіверський Донець. Займає поверхню корінного мису правого берегу р. Сіверський Донець, складається з різночасових поселень та містить в собі залишки оборонних споруд (кам'яної цитаделі часів раннього середньовіччя та дерево-земляної фортеці з залишками конструкцій башт та стін часів заселення Слобожанщини, житлових та господарських комплексів. Саме тут у VIII ст. н.е. виникає міцна фортеця з глибоко ешелюваною системою оборони, яка входить до ланцюга укріплень, що контролювали старі шляхи проникнення на територію осілих племен кочових орд у VIII – X ст.

Ранньосередньовічні поселення, що належали до салтівської археологічної культури у X ст. слобожанським населенням не відновлювались у зв'язку зі зміною геополітичного становища. Поселенці на місці старих укріплень збудували і експлуатували у XVI – XVII ст. так звані дерево-земляні фортифікації, які в свою чергу, були значною мірою розібрані після втрати їх стратегічного значення. На пам'ятці збереглися залишки укріплень, культових, житлових та господарських споруд, культурний шар VIII - X ст. (салтово-маяцька археологічна культура), XVI – XVII століть (часи заселення Слобожанщини) та XIX ст. (часи військових поселень). Чугуївське

городище відоме за писемними джерелами XVI - XIX століть [37, 38, 39], археологічні розвідки проводили Пассек В.В. (1844 р.), Рибаків Б.А. (1950 р.), Бабенко Л.І. (1996 р.), Свистун Г.Є. (2004 – 2006рр.).

Селище Чугуївське-1 – пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 2653-Ха). Розташоване в межах старої частини міста, на корінному мисі правого берега річки Сіверський Донець, на захід та південь від Чугуївського городища, на півдні – по вул. Жаданівського та Старонікольська. За хронологією багат шарове селище віднесено до салтово-маяцької археологічної культури VIII – X ст., пізнього середньовіччя та XVI - XVIII ст. Пам'ятка ідентифікована як об'єкт (селище) двох культурних шарів, що зберегли залишки житлових та господарчих споруд VIII – X ст. та XVII - XVIII ст.[27]. В сучасному стані культурні нашарування покриті вуличною забудовою приватного сектору та громадських споруд XIX- XX ст.

Селище Чугуївське - 3 – пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 8764-Ха), розташована на надзаплавній терасі корінного мису правого берега річки Сіверський Донець у південно-східному краї Чугуївського городища біля сідловини корінного мису. Поселення салтівської культури VIII – X ст. виявлено під час археологічних розвідок 2007 р. Свистуном Г.Є. На поверхні культурного шару виявлено фрагменти керамічного посуду салтівської археологічної культури, який зберігається у фондах краєзнавчого відділу Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна. Пам'ятка підвищується над заплавою на 5-7 метрів. З півдня обмежена дамбою XIX ст. Між збереженою частиною дамби та ділянкою археологічної пам'ятки знаходиться діюче джерело. З півночі та сходу межі поселення локалізовані по місту розташування підвищеної ділянки природної тераси.

Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту Сіверськодоонецької археологічної експедиції, проведеної у 2007 році .

Поселення Преображенське - пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 8765-Ха) розташована на краю мису (що утворений межиріччям струмків Березового та Студьоного – приток р. Чуговки, яка впадає з правого боку в р. Сіверський Донець). Поселення салтівської культури VIII – X ст. виявлено під час археологічних розвідок 2007 р. Свистуном Г.Є. На поверхні культурного шару знайдені фрагменти керамічного посуду салтівської археологічної культури, який зберігається у фондах краєзнавчого відділу Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна. Над рівнем р. Сіверський Донець пам'ятка підвищена на 10-12 метрів, а з заходу примикає до корінного мису. На ділянці культурного шару знаходиться сучасна приватна забудова. Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту Сіверськодонецької археологічної експедиції, проведеної у 2007 році .

Поселення Гремяче - пам'ятка археології місцевого значення (охоронний № 8766-Ха) розташоване на південному краю мису лівого берега р. Чуговки – правого притоку р. Сіверський Донець (що примикає з заходу до яру Гремячий з однойменним джерелом). Поселення пеньківської культури V – VII ст. н. е. виявлено під час археологічних розвідок 2007 р. Свистуном Г.Є. На поверхні культурного шару знайдені фрагменти ліпних посудин пеньківської археологічної культури. Знахідки зберігаються у фондах краєзнавчого відділу Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна. Поселення розташоване на північно-західній околиці міста Чугуєва на мисі лівого берега р. Чуговки, що піднесена над заплавою річки на 10-15 метрів. Сучасна р. Чуговка являє собою невеликий струмок, який зі сходу має діючі джерела. Підйомний матеріал представлений фрагментами грубих ліпних сіроглиняних посудин, позбавлених орнаменталії, іноді зонально простежується помаранчевий відтінок (підпалини). Керамічний матеріал пеньківської археологічної культури віднесений до V – VII ст. н. е.

Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту Сіверськодонецької археологічної експедиції, проведеної у 2007 році .

Поселення «Чугуїв, вул. Фрунзе» - щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Поселення зрубної культурно-історичної спільноти XVI – XII ст. до н. е. виявлено під час археологічної експертизи 2008 р. Задніковим С.А. Поселення розташоване на пологому схилі правого берегу р. Сіверський Донець, знаходиться на південно-східній околиці м. Чугуєва по вул. Калмицька біля будинку №11, в зоні житлової приватної забудови. Частина поселення занята будівлями. Потужність культурного шару в шурфах - до 1,5 м. Виявлені уламки кераміки відносяться до бронзової доби (на стінках знайдені розчоси, що характерні для зрубної КІС). Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту . Ступінь збереженості об'єкта задовільна.

Поселення «Клугіно-Башкирівка-3» – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Багатошарове поселення зрубної КІС XV – XII ст. до н. е.; салтово-маяцької археологічної культури VIII – X ст. виявлено під час археологічної експертизи в 2008 р. Голубєвою І.В., Задніковим С.А.

Поселення займає дюнне підвищення лівого берегу р. Сіверський Донець. Розташоване на території району Клугіно-Башкирівка по пров. Задонецький, біля будинку № 3. С півночі ділянка пам'ятки обмежена пров. Піщаним, з заходу – пров. Задонецьким, зі сходу – сучасною приватною забудовою міста. Орієнтовні розміри поселення не встановлені. Потужність культурного шару в шурфах - 0,2-0,3 м. На поверхні та у шурфах знайдені уламки кераміки ліпних горщиків доби бронзи та стінки салтівських амфор.

Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту. Ступінь збереженості об'єкту задовільна.

Зачуговське селище - щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Селище багатошарове салтово-маяцької археологічної культури VIII – X ст. н. е., пізнього середньовіччя XVI - XVIII ст. н. е. відоме за писемними джерелами XIX ст. Археологічні розвідки проводив Свистун Г.Є. у 2004-2007

рр. Селище займає поверхню корінного мису правого берегу р. Сіверський Донець. Розташоване при впадінні правої притоки річки Чуговки до Сіверського Донця. Культурні нашарування покриті історично сформованою приватною житловою забудовою та громадськими спорудами XIX-XX ст. Культурний шар пам'ятки відображає процес освоєння долини р. Сіверський Донець, починаючи з часів раннього середньовіччя. Ступінь збереження об'єкта задовільна. Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту Сіверськодонецької археологічної експедиції, проведеної у 2007 році.

Поселення «Чугуїв, вул. Чапаєва» - щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Поселення черняхівської культури, III – V ст. н. е. виявлено під час проведення наукової археологічної експертизи у 2009 р. Задніковим С.А., та підтверджено у той же рік повторною археологічною експертизою, проведеною Пеляшенко К.Ю. Поселення знаходиться на пологому схилі мису, який виходить до місця впадіння струмка Березовий до річки Чуговки. Пам'ятка розташована в історичному районі Чугуєва - Преображенське в зоні житлової садибної забудови по вул. Чапаєва, 12, що біля садиби № 22. З півночі, сходу та заходу ділянку пам'ятки обмежує приватна забудова, з півдня – пров. Преображенський. На сході, поблизу ділянки проходить вулична мережа (вул. Чапаєва). На ділянці поселення за результатами досліджень були виявлені уламки ліпної кераміки черняхівської культури та два уламка ліпних горщиків, що імовірно відносяться до зарубинецької культури. Зафіксовані координати шурфів та додатково виявлені фрагменти ліпного та гончарного посуду, черняхівської культури, кістки тварин. Пам'ятка зафіксована в матеріалах наукового звіту . Стан пам'ятки незадовільний.

Селище багат шарове Чугуївське-2, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Багат шарове селище салтівської культури VIII - X ст., козацької доби XVII- XVIII ст. досліджено Г.Є. Свистуном у 2007 р. [27, с. 269-284; 28]. Пам'ятка розташована в межах старої частини міста Чугуїв, на

південно-східній окраїні корінного правого мису р. Сіверський Донець, в районі парку культури та відпочинку І. Ю. Репіна, займає площу міської території біля 8,0 га. Пам'ятка виявлена під час археологічних розвідок. Її кордони на півночі, сході і півдні фіксуються топографічними абрисами корінного мису (підшвою геологічного підвищення), на якому знаходиться селище. З західної сторони межі пам'ятки проходять по вул. Карбишева. Кераміка з підйомного матеріалу представлена фрагментарними зразками гофрованих амфор. Крім салтівської кераміки на території селища відзначена кераміка часів заселення Слобожанщини XVII-XVIII століть. Це типові для цього часу фрагменти гончарних посудин та фрагменти коробчастих кахлів. Також зустрічаються різноманітні вироби з металів. По території селища проходив зовнішній вал пізньосередньовічного м. Чугуєва.

3.1.2 Архітектурно-містобудівна спадщина міста

Планувальна структура міста Чугуєва зберегла окремі елементи дорегулярного та основні компоненти регулярного історичного плану, розробленого на основі класицистичних прийомів створення архітектурного ансамблю вулиць та площ. Вона має тісний зв'язок з природним ландшафтом. Комплекс пам'яток часів існування міста, як центру восьми округів Українського військового поселення першої половини XIX сторіччя є унікальним та складається з пам'яток історії, архітектури та містобудування. У місті налічується об'єктів культурної спадщини цього періоду: 22 пам'ятки архітектури, 2 - історії та архітектури; 2 – історії. Найбільш визначним є архітектурний ансамбль центральної площі міста, що складається з 7 будівель, а саме: 1 будівля – пам'ятка архітектури та історії; 5 будівель – пам'яток архітектури, 3 з яких мають статус пам'яток архітектури національного значення; 2 значних історичних будівлі.

Ансамбль центральної площі міста був сформований на території городища XVII – XVIII ст. Архітектурний ансамбль початку XIX ст. відноситься до рідкісного типу пам'яток містобудування архітектури

класицизму. Ансамбль площі сформований комплексом будівель різноманітного призначення, характерних для військових поселень; єдиним, що зберігся у такому стані на території Слобідської України. До них відносяться адміністративні, господарчі, лікувальні та житлові будинки для різних категорій службовців військових установ. Найзначнішими за архітектурними якостями є: будівля Штабів військових поселень, 1831; Торгові ряди, 1835; Покровський собор, 1824-1834.

Будівля штабів військових поселень (Рис. Д. 1) пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 704) розташована за адресою: площа Соборна, 2 (в Додатку Б значиться за №1). Побудована у 1831 році. План будівлі витягнутий в широтному напрямку вздовж північної межі площі з розміром сторін плану близько 98 на 22 метрів. Триповерхова цегляна будівля має коридорну систему планування з двостороннім розміщенням залів, в цілому збереглася без значних змін. У будівлі троє сходів: парадні, тримаршеві з двома входами - на головному (південному) і дворовому (північному) фасадах, і двоє бічних двомаршевих сходів на дворовому фасаді. Входи влаштовані в рівні проміжних майданчиків між цокольним і першим поверхами. На проти бічних сходів, розташованих симетрично головної осі - вузькі підсобні приміщення. Між ними розміщуються просторі зали - по 4 з боку поздовжніх фасадів; всього в трьох рівнях - 24 зали, кожна площею близько 128 кв. м. Планувальний і просторовий модуль будівлі заданий осередком хрестового зводу перекриття залів цокольного поверху, з розмірами сторін у зводі близько 340 см. Це співвідношення розмірів конструкції перекриття цокольного поверху визначає і пропорції приміщень верхніх ярусів. Логічна раціональна структура об'ємно - просторового рішення головного корпусу визначає ритм віконних прорізів. Всі приміщення розташовані вздовж фасадів і пов'язані з коридором двома дверними отворами.

Будівля штабів військ українських військових поселень відноситься до об'єктів архітектури пізнього класицизму. Протяжний головний фасад будівлі вирішений з використанням класицистичних деталей: центральна вісь симетричного об'єму виявлена рустованими лопатками, завершена бельведером з вежею і шпилем. Бічні ризаліти, які ледь виступають з площини стіни, завершуються трикутними фронтонами. Пластика фасаду посилена кутовими лопатками, карнизом, горизонтальною тягою простого профілю в рівні вікон першого поверху, рустуванням пілястр, профільованими наличниками арочних вікон.

Всі фасади будівлі вирішені з використанням однакових ліпних деталей: наличників арочних вікон, карниза, профілювання цоколя. Дворовий (північний) фасад виконаний суворіше. У рішенні фасадної композиції відсутні бічні фронтони. Три входи в будинок розташовані симетрично. Бічні фасади мають яскраво виражену центральну вісь у вигляді величезних арочних вікон, які висвітлюють простір протяжних коридорів будівлі. Арки вікон першого поверху оформлені наличниками. Збережені дерев'яні заповнення віконних прорізів класицистичного профілю - типові для будівель кінця XVIII - початку XIX ст.

У середині XIX століття після ліквідації військових поселень до будівлі були прибудовані триповерхові крила навчальних корпусів, виконаних в стилі основної будівлі, у яких розмістилося піхотне юнкерське училище. У головному корпусі будівлі надбудова була виконана у 1854-55 роках. Надбудована двоярусна башта з годинником (нині втрачені), увінчана високим шпилем, який в даний час є головною висотною домінантою ансамблю забудови площі. Вирішення вежі над парадним входом і тамбура відрізняються від загальної архітектурно-стилістичної композиції головного корпусу подрібненими деталями обробки фасадів. Фасади прибудованих навчальних корпусів увінчані профільованим карнизом в рівні головної будівлі, мають єдиний характер стилістичного рішення фасадів. Будівля

штабів військових поселень, як і весь ансамбль забудови центральної площі є унікальним за типологією об'єктом культурної спадщини України періоду класицизму. У своїх дослідженнях з містобудування та архітектури Слобожанщини Б.А. Бондаренко зараховує будівлю Штабів військових поселень до числа кращих зразків архітектури російського класицизму першої половини ХІХ століття на Україні.

Композиція будівлі штабів по фронту забудови північної межі площі була посилена розташованими вздовж лінії забудови симетрично розташованими двоповерховими житловими корпусами, призначеними для проживання полкових командирів військових поселень. До теперішнього часу зберігся західний блок будівель, що включає двоповерховий житловий корпус і одноповерховий корпус служб з боку двору. Будинки розташовані за адресою: площа Соборна, 2, побудовані за зразковим проектом у 1834 році, запропоновані для включення в список пам'яток архітектури місцевого значення як елементи ансамблю центральної площі. У переліку значних історичних будівель, що пропонуються до списку пам'яток архітектури, позначені за №№ 80,81 (Додаток Є).

Покровський собор (Рис. Д. 3), пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 706) розташований по західному кордоні площі за адресою: вул. Фортечний узвіз, 5 (в Додатку Б, табл. Б.1 знаходиться під №3). Храм побудований в 1824-1834 рр. З боку західного фасаду будівлі розташовувалася окремо побудована дзвіниця (не збереглася) висотою 38,8 м. У 1842 р. храм був перебудований; із західного боку основного об'єму будівлі була влаштована відкрита 16- колонна галерея, що об'єднала храм і дзвіницю. У 1872 році храм був значно перебудований, була розібрана значна частина західної стіни храму і весь об'єм споруди збільшено більш ніж удвічі за рахунок прибудови прямокутного притвору. Значні руйнування пам'ятки були нанесені в 1920-і р.р. : були розібрані склепіння, центральний барабан з куполом, дзвіниця. У 1945-1947 р.р. будівля використовувалася як житло для

військовополонених, які будували міст через Сіверський Донець, пізніше в ньому розміщувалися різні господарські установи. Розписи в інтер'єрах будівлі втрачені.

Будівля виконана в стилі класицизму з використанням доричного ордера. Основний об'єм храму - квадратний у плані, чотирьохстовпний одноголовий, був перекритий системою напівциркульних склепінь, що спираються на підпружні арки. Купол на високому круглому барабані, втрачений в ХХ столітті, відновлений в 2012 році. Під всією площею будівлі в рівні цокольного поверху розміщується тепла церква, простір якої перекрито напівциркульними склепіннями. Східний притвор храму має пласке перекриття. За місцем розташування трьох входів в храм розташовані чотириколонні портики з канелірованими колонами доричного ордера. Витончені пропорції ордера, гармонійні пропорції деталей класицистичної обробки фасадів свідчать про майстерність архітектора, автора проекту. Архітектор – художник початку ХХ ст. Г.К. Лукомський приписував авторство Покровського собору відомому архітекторові класицизму В.П. Стасову. У ХХ столітті В.І. Пилявський спростовує це твердження, ґрунтуючись на матеріалах вивчення творчості майстра.

Перша черга реставраційних робіт проведена у 1972 р: були відновлені північний і південний портики, склепіння, пласке перекриття над бабинцем, декоративні обрамлення вікон і втрачені деталі оздоблення фасадів. Незважаючи на значні перебудови, будівля Покровського собору є значною пам'яткою архітектури класицизму. Будівля Покровського собору має історичне і меморіальне значення. Священнослужителями храму, починаючи з першої половини ХІХ ст., були випускники Харківського колегіуму, Харківської духовної семінарії, які займалися просвітницькою діяльністю серед місцевого населення. Вони одночасно викладали курс богословських і світських наук в місцевих народних і спеціальних військових школах. Особливу популярність серед багатьох поколінь священнослужителів мав

диякон І.Л. Уланов, який прослужив в Покровському соборі більше 40 років, починаючи з 1835 року. Він послужив прототипом для написання відомого полотна художника І.Ю. Рєпіна - «Протодиякон». У 1891 році в приході Покровського собору існувала публічна бібліотека, богадільня і піклувальна рада. Священнослужителі обиралися до Чугуївської міської Думи, брали активну участь у громадському житті міста.

Будівля Покровського собору займає важливе місце в ансамблі забудови центральної площі, є ключовою домінантою історичного ландшафту міста Чугуєва. Втрачена дзвіниця Покровського собору вимагає відновлення для підтримки масштабу простору центральній площі, нейтралізації дисгармонійної багатоповерхової забудови, посилення значення історичних домінант в панорамі забудови з боку основних підходів.

Торгові ряди (Рис. Д. 4), пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 707) розташована по південній межі площі за адресою: вул. Музейна, 28 (в Додатку Б знаходиться під №4). Будівля торгових рядів побудована в стилі класицизму в 1835 - 1836 роках, автор невідомий. Монументальний одноповерховий об'єм будівлі прямокутного обрису в плані займає кутову ділянку кварталу, що обмежений вул. Музейною (з півночі) та вул. Гвардійською (зі сходу). У забудові південної межі ансамблю центральної площі займає домінуюче значення. Торгові ряди виконані в двох рівнях: підвал перекритий напівциркульними склепіннями, перекриття першого поверху плоскі, горищні, дах двосхилий. Протяжні фасади виконані у вигляді 19-ти пролітної аркади з обрамленням арочних вікон профільованими наличниками. Торцеві фасади вирішені симетрично з використанням чотириколонними портиками доричного ордера. У 1952 році простір галерей по периметру будівлі отримав замкнутий характер, арочні наличники засклені, міжколонні простори торцевих фасадів закладені [22, с.120]. Проект реставрації будівлі торгових рядів розроблений в 1991 році фахівцями ХАРМ-6 інституту «УкрНДПроектреставрація» (керівник

майстерні В.Є. Новгородов, ГАП архітектор В.М. Лопатько). Проектом реставрації передбачено: розкриття обхідної галереї торгових рядів по поздовжнім і торцевим фасадам; уточнення висоти культурного шару з відновленням рівня денної поверхні будівлі на початок XIX ст.; відновлення дійсних розмірів вікон цокольного поверху на фасадах; виявлення розташування входів в цокольну частину будівлі. До теперішнього часу автор проекту будівлі торгових рядів не встановлений. Будівля належить до рідкісних з числа збережених на Україні типів об'єктів культурної спадщини громадсько-торговельного призначення періоду класицизму. В даний час будівля не використовується.

Офіцерський готель (Рис. Д. 5), пам'ятка архітектури місцевого значення (охоронний № 728), розташований по південній межі центральної площі в кутовій частині кварталу за адресою: вул. Гвардійська, 1 (в Додатку Б, табл. Б.1 знаходиться під №5). Будівля побудована в стилі класицизму, автор невідомий. Двоповерховий об'єм готелю розташований на червоній лінії забудови вздовж південної межі ансамблю центральної площі. Будівля готелю належить до числа перших будівель Чугуєва, як центра військових поселень відповідно до плану, затвердженого в 1826-1827 рр. (Рис. Г.18). На подальших планах забудови центру на цьому місці будинок позначений як вже існуючий (Рис. Г.19). За архітектурним рішенням, висотністю і стилістичними ознаками відповідає розташованим в ансамблі площі і вулиці Гвардійська громадським будівлям початку XIX в.

Будівля готелю вирішена в строгих формах пізнього класицизму із застосуванням характерних для житлових будівель Чугуївських військових поселень архітектурних деталей. До числа близьких за архітектурним рішенням будівель відносяться: «Шляховий» палац, будівля шпиталю, житлові будинки офіцерів, побудовані на першому етапі створення ансамблю центру округи військових поселень. Планування будівлі офіцерського готелю в існуючому стані коридорного типу з двостороннім розташуванням

приміщень. Головний вхід організований з двору. Коридор будівлі в первісному стані з'єднував вестибюль з великим залом. Головна вісь поздовжнього фасаду виявлена пілястровим портиком, який завершує парапет. За місцем розташування пілястрового портика змінена форма сандриків вікон другого поверху. Будівля відрізняється врівноваженими, вишуканими пропорціями. Нижній ярус цоколя плоский, перший поверх - рустований, на гладкому полі стіни другого поверху над сандриками вікон - підкарнизна поличка, що імітує аттик. Кути обсягу виявлені рустованими пілястрами. Офіцерський готель, побудований начорно, вже у 1848 році зазнав перебудови під житловий будинок для командира 1-го Резервного кавалерійського корпусу. У 1987 році проведено часткове перепланування, будівля пристосована під гуртожиток. Як елемент забудови південної межі архітектурного ансамблю центральної площі будівля має історико-художню та містобудівну цінність.

Активна будівельна діяльність у Чугуєві, результатом якої було створення великого ансамблю забудови центру військових поселень відбувається в 1830-ті роки. З 1860 року місто передане у відомство Міністерства внутрішніх справ. Будови, які використовувалися військовими частинами, обслуговувалися спеціальною інженерною дистанцією. Розвиток забудови Чугуєва в капіталістичний період йшов в напрямку ущільнення житлових кварталів центральної частини міста.

У радянський період просторове рішення центральної площі залишається в межах периметральної забудови, що склалася впродовж першої половини XIX століття. Будови по східній межі площі були розібрані в період післявоєнної реконструкції; уздовж західної межі в 1975 році за типовими проектами побудовані два 2-х поверхових житлових будинків, що мають дисгармонійний характер (стан будівель аварійний). У просторі площі уздовж північної межі і вздовж східного схилу висаджені щільні лаштунки з рослинності листяних порід, що значно змінило зорове сприйняття ансамблю

забудови. У 1972 році по осі Покровського собору було встановлено пам'ятник В.І. Леніну (скульптор народний художник М.К.Вронський, архітектор-художник В.Г. Гнезділов), який було демонтовано у квітні 2016 року. За планом детального планування, розробленого інститутом «Укрміськбудпроект» в 1989-1990 рр., пропонувалося упорядкувати простір площі зі збереженням усіх історичних будівель по її периметру.

Шпиталь (первинна назва - будинок бригадного командира) (Рис. Д. 15), пам'ятка архітектури місцевого значення, побудована в 1824-1826 рр., (охоронний №735), розташована за адресою: вул. Музейна, №24 (в Додатках Б.1 знаходиться під №15). З 1885 року в будинку розміщувались квартири офіцерів юнкерського училища та літня квартира командира корпусу. Будівля є одним з найбільш ранніх за часом створення будівель 1 етапу будівництва Чугуївського центру військового поселення. Двоповерховий кам'яний житловий будинок поздовжнім фасадом розташований по червоній лінії забудови вулиці. Виконаний в стилі класицизму за зразком, взятим за основу інших житлових об'єктів Чугуївського округу військових поселень. Спільність композиційного рішення житлових будинків простежується у пропорційному ладі і близьких фізичних розмірах, характері рустування цокольного поверху, виділення центральної осі невеликим ризалітом, у використанні ідентичних наличників вікон другого поверху з сандриками. Всі житлові споруди в ансамблі центральної площі військового поселення зберігають єдині пропорційні відносини: членування поздовжніх фасадів будівель на сім осей, бічних - на 5. Двоповерхова будівля госпіталю поряд з іншими громадськими будівлями (торгові ряди, офіцерський готель) формує південний фронт забудови центральної площі.

Шляховий палац (Рис. Д. 31), пам'ятка архітектури та історії місцевого значення, 1819 р., 1839 р. (охоронний №8841-Ха), розташована на пл. Соборна, 2А (в додатку Б.1 знаходиться під № 37). Детальна інформація про пам'ятку розміщення у главі 3.2.1 цього розділу.

Ансамбль забудови вул. Гвардійська зберігає значення провідної композиційної осі ансамблю історичного центру міста, яка просторово закріплена будівлею штабів військових поселень на північній стороні центральної площі. Містобудівна задумка всього міського ансамблю, закладена в генеральний план Чугуєва 1824 р., була реалізована в архітектурі громадських і житлових будівель різної типології, розташованих у просторі вулиці відповідно до регламенту забудови військового поселення.

Найбільшу архітектурно-художню цінність мають збережені на 1 ділянці (від центральної до колишньої Манежної площі) двоповерхові кам'яні будівлі в стилі класицизму, побудовані у першій половині XIX століття:

- житлові будинки офіцерського складу по вул. Гвардійська, 8, 10 (Рис. Д. 7, 9) (2 пам'ятки архітектури місцевого значення, охоронний № 557), побудовані за єдиним проектом;

- будівля школи кантоністів по вул. Гвардійська, 7 (Рис. Д. 6) (пам'ятка архітектури місцевого значення охоронний № 556) та житловий будинок для офіцерів по вул. Гвардійська, 4 (знаходиться в переліку значних історичних будівель під № 7. Додаток Е), також побудовані за єдиним проектом;

- діловий двір по вул. Гвардійська, 9 (Рис. Д. 8) (пам'ятка архітектури місцевого значення, охоронний № 730);

- будівля пожежної команди по вул. Гвардійська, 11 (Рис. Д. 10), пам'ятка архітектури місцевого значення (охоронний № 731).

Житлові будинки для офіцерського складу розташовані по західній (охоронний № 557) та східній (охоронний №556) стороні вул. Гвардійська (в Додатках Б.1 знаходяться під №7 та 9). Входи в будівлі організовані з боку вулиці. Ділянка домоволодіння в первісному стані була відділена від вулиці цегляним парканом з характерними для житлової забудови першої половини XIX ст. напівциркульними арками. Будівлі цегляні, одноповерхові з високим цокольним поверхом, в якому розміщувалися підсобні приміщення. Житлові будинки виконані в стилі класицизму і повністю відповідають характеру

архітектурно-композиційного та стилістичного вирішення будівель, зведених у відповідності з проектом генерального плану 1824р. Цокольний поверх ідентичний рішенням цоколя будинку штабів військових поселень, житловим будинкам офіцерського складу другого типу (охоронний №556), розташованих по вул. Гвардійська, 7 і 4. Другий тип проектів житлових будинків, реалізованих у забудові ансамблю вул. Гвардійська, відрізняється розташуванням входів з боку дворових фасадів, рішенням планування і конструкцією двосхилого даху, що припускає рішення торцевого фасаду з напівкруглим слуховим вікном у рівні горища. Композиційне рішення фасадів житлових будинки другого типу відрізняється використанням арочного обрису здвоєних вікон другого поверху, рішенням наличників з сандриками ускладненої форми. Варіанти вирішення житлових будинків для офіцерського складу, будівлі офіцерського готелю, госпіталю і навіть «шляхового» палацу є модифікацією однієї композиційної схеми.

Будівля «ділового» двору (охоронний № 730) і пожежної команди (охоронний № 731) розташовані по східній стороні вул. Гвардійська (в Додатках Б.1 знаходяться під №8). Виробнича функція споруди вирішена у лаконічності архітектурного рішення, розташуванні «ділового» двору в глибині ділянки забудови. Будівля «ділового» двору зберегла первинний об'єм, який має план прямокутної конфігурації і пропорції, відповідні композиційної схеми класицистичної будівлі з розмірами поздовжнього фасаду (9 осей) і торцевого фасаду (3 осі). Торцевим фасадом будівля звернена до вулиці Гвардійська. Рішення планування будівлі з поздовжніми і поперечними несучими стінами, розміри конструктивних елементів, рішення горищного простору, а також композиція фасадів з метричним рядом вікон і пропорціями віконних прорізів на поздовжніх фасадах, характерні будівлям першої половини XIX ст. В даний час будівля розширена за рахунок прибудов із збереженням фізичних розмірів початкового об'єму. Проведено перепланування будівлі. Змінено торцевої (західний фасад), що отримав

укрупнені розміри вікон і деталей декоративного оздоблення. У ХХ ст. будівля використовувалася під склад.

Будівля пожежної команди (первинна назва «кам'яний будинок для ескадронних лавок та пожежної команди») розташований за адресою: вул. Гвардійська, 11 (в Додатках Б.1 знаходиться під №10). Займає кутову ділянку кварталу на перетині вулиць Гвардійська і Старонікольська. Торцевим фасадом на три вікна, який завершується трикутним фронтоном з напівкруглим вікном в тимпані, будівля орієнтована на вул. Гвардійська, головним поздовжнім фасадом - на вул. Старонікольська. Побудована у відповідності з проектом 1824р. одно-двоповерхова будівля має простий трьохчастний план зі сходами, розташованими уздовж поперечної несучої стіни. Вхід до будівлі влаштований з боку двору. Архітектурне рішення обсягу, простота обробки фасадів, відповідають функціональним призначенням будівлі та місцем його розташування у просторі колишньої Манежної площі (колишньої пл. Борців Революції, нині сквер). Будівля пожежної команди є елементом ансамблю колишньої Манежної площі, рідкісним типом об'єктів виробничого призначення в архітектурній спадщині класицизму. В ансамблі забудови вулиці має локальне містобудівне значення.

У другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. забудова 1 ділянки ансамблю вулиці Гвардійська була доповнена торгово-складськими будівлями навколо торгових рядів по вул. Гвардійська, 2.

Ансамбль забудови вул. Гвардійська на ділянці 2 (від колишньої Манежної площі до міських валів початку ХІХ в.) сформований об'єктами одноповерхової забудови ХІХ - початку ХХ ст. з включенням: будівель колишніх військових казарм і будівель нижніх чинів регулярної армії періоду військового поселення в стилі класицизму - пам'яток архітектури 1830 – х років; об'єктів цінної і рядової забудови початку ХХ ст., а також багатоповерхових будівель середини - другої половини ХХ ст.

До пам'яток архітектури періоду класицизму відносяться:

- 2 будинки непоселених унтер-офіцерів, вул. Гвардійська, №15 (2 пам'ятки архітектури місцевого значення, охоронний № 732);

- казарма, вул. Гвардійська, № 38 (пам'ятка архітектури місцевого значення, охоронний № 555).

Будівлі непоселених унтер-офіцерів займають спільну ділянку в кутовій частині кварталу по східній стороні вул. Гвардійська, №15 (в Додатках Б.1 знаходиться під №11). У бік вулиці корпуси орієнтовані торцевими фасадами, розташованими по червоній лінії забудови. Одноповерхові житлові будівлі вирішені в стилі класицизму, мають монументальний вигляд, що відповідає характеру забудови і масштабу простору вулиці. За фізичними розмірами і архітектурному рішенню є ідентичними. Середня третина поздовжніх фасадів будівель з пристінком. Віконні отвори завершують сандрики простого профілю. Входи в будівлі організовані з боку загального двору. Північний корпус має симетричне планування щодо вхідної зони, південний корпус в плані розділений на три нерівні частини. В ансамблі забудови вулиці житлові будинки мають локальне містобудівне значення.

Будівля військової казарми (первинна назва «кам'яний будинок для 2-х одружених та 4-х неодружених обер-офіцерів») побудована в 1841 - 1842 рр. Пам'ятник займає кутову ділянку кварталу на перетині вулиць Гвардійська і Леонова (в Додатках Б.1 знаходиться під №12). Монументальний об'єм будівлі має два окремих входи розташованих на північному торцевому фасаді і протяжному дворовому фасаді, зміщеному до протилежного торця. Планування будівлі - коридорна система з двостороннім розташуванням приміщень. Незважаючи на типовість композиційної схеми архітектурного рішення і лаконічність декору, всі представлені в забудові вулиці житлові споруди відрізняються індивідуальністю. Будівля казарми виділяються монументальністю форми, обумовленою значним прольотом будівлі. Оптимальні точки сприйняття пам'ятника розташовані вздовж коридору вулиці Гвардійська і Леонова.

Особняк Кузьмич – Караваєвих (Рис. Д. 13), вул. Гвардійська, 52 (пам'ятка архітектури місцевого значення, охоронний № 733) побудованій на початку ХХ ст. (в Додатках Б.1 знаходиться під №13). Будівля розташована на перетині вулиць Гвардійська та Давній вал, у глибині ділянки з відступом від червоної лінії вулиць, замикає перспективу вулиці Гвардійської. Ділянка домоволодіння обгороджена металевою огорожею на кам'яному підставі. Житлова будівля виконана з цегли з використанням в архітектурному рішенні стилізованих історичних форм та декору класицистичного палацу. План будівлі коридорної системи планування близький до квадрату. Кутова частина обсягу закріплена пілястровим портиком з трикутним фронтоном, по діагоналі плану визначений напрямком головної композиційної осі будівлі. Композиція об'єму двоповерхового будинку обумовлена його розташуванням в кутовій частині кварталу. З двору в рівні першого та іншого поверхів влаштована відкрита тераса. Фасади будинку вирішені пластично. Віконні отвори прямокутні, обрамлені наличниками та сандриками. Дверні арочні на фасадах прикрашені ліпнім декором. У простінках між отворами розміщені пілястри з розкріповкою міжповерхового поясу та карнизу. Будинок має типологічну цінність як приклад житлових споруд індивідуальної забудови кінця ХІХ - початку ХХ ст. Будівля використовується як відділ районної лікарні. У 1990-2000 роках до пам'ятки архітектури прибудовані нові лікувальні корпуси районної лікарні.

Ансамбль вулиці Гвардійська має високу історико-культурну та архітектурно-містобудівну цінність, яка визначається наявністю значного числа збережених пам'яток архітектури та об'єктів цінної історичної забудови, які сформувалися протягом трьох історичних періодів: 1 половини ХІХ ст., другої половини ХІХ - початку ХХ ст., ХХ ст. Особливості ситуації історичного середовища, що визначають її своєрідність:

- збереження характерного для ансамблів класицизму регламенту висотності забудови і силуетних характеристик будівель;

- збереження близького первісного, функціонального використання пам'яток архітектури та об'єктів цінної забудови;

- наявність різноманітних типів громадських, адміністративних і житлових будівель періоду класицизму, характерних для забудови Чугуєва, як центру округу військових поселень; торгово-громадських і житлових будівель другої половини XIX - початку XX ст. ;

- збереження цілісності характеру історичного середовища в ансамблі забудови вулиці.

Другою за містобудівним значенням в планувальній структурі історично сформованого центру Чугуєва є вулиця *Харківська*, в просторі якої збереглися ділянки з пам'ятками архітектури та об'єктами цінної і рядової забудови різного часу, що вимагають збереження:

- ділянка житлової забудови початку XIX ст. періоду військового поселення (від вул. Кожедуба до вул. Музейна);

- ділянка забудови, що включає пам'ятку архітектури національного значення (колишня міська управа, вул. Харківська, 112), об'єкти цінної історичної забудови XIX ст. (по вул. *Уланська*, №№ 6, 8, 10, вул. Харківська, 110, 120);

- цінна забудова вздовж вул. Харківська (1 половини XX ст.) на ділянці освоєння території міста в західному напрямку - в районі виробничої зони колишнього заводу Борковського (вул. Добролюбова), а також в районі залізничного вокзалу (вул. Привокзальна, 1).

Будівля колишньої міської (волосної) управи (Рис. Д. 2), пам'ятка архітектури національного значення (охоронний № 705) розташована на червоній лінії забудови вулиці за адресою: вул. Харківська, 112 (в Додатках Б.1 знаходиться під №2). Будівля за відомостями, наведеними в архівних матеріалах, побудована в період з 1817 по 1826 рр. в стилі класицизму. На підставі архівних матеріалів встановлено, що будівництво «кам'яного будинку волосного комітету зі школою і майстерні» було закінчено в 1826 р.

З 1826 по 1841 рр. в Ескадронній школі військових кантоністів безкоштовно навчалися діти небагатого стану чугуївських жителів. Навчання проводилося за Белл-Ланкастерскою системою, при якій старші учні керували молодшими. З 1841 по 1878 рр. в будівлі розміщувалася полкова канцелярія Чугуївського уланського полку і волосний комітет. З 1878 по 1918 рр. тут була розташована Чугуївська міська Дума, відкрита перша громадська бібліотека і перший місцевий банк. У 1925 р в будівлі розмістився Сільський будинок, а з 1935 р в ньому відкрито перше в районі позашкільний заклад для дітей - Будинок Піонерів. Будівля значно постраждала в період Великої вітчизняної війни, був зруйнований 2 поверх центрального корпусу. Ремонтні роботи розпочаті в 1945 р, закінчені на початку 1950-х рр. У 1972-1973 рр. будівлю реставровано.

Центральна частина будівлі двоповерхова, бічні крила - одноповерхові. Головний фасад двоповерхового обсягу вирішений у вигляді портика-лоджії з використанням доричного ордера, що підтримує трикутний фронтон. Будівля колишньої міської управи має історико-культурну цінність як приклад рідкісного типу адміністративної будівлі початку ХІХ ст. Будівля замикає візуальну вісь забудови вул. Старонікольська на ділянці від вул. Харківська до вул. Гвардійська. У забудові вул. Харківська та західної сторони вул. Старонікольська будівля має локальне значення.

Жилі будинки селян (Рис. Д. 17-24), пам'ятки архітектури місцевого значення, побудовані за зразковими проектами 1820-х років (всі мають охоронні №736), розташовані по вул. Харківська, № 62, 66, 68, 72, 74 (в Додатках Б.1 знаходяться під №№17-21), а також по вул. Старонікольська, № 34, 40 (в Додатках Б.1 знаходяться під №№ 22-23); по вул. Музейна, 8, пам'ятка історії та архітектури (в Додатках Б.1 знаходиться під №24). В результаті обстеження житлових кварталів Центрального та району Зачуговки виявлені житлові будинки військових поселенців, які віднесені до

категорії об'єктів цінної історичної забудови. Вони ідентифіковані на основі архівних планів м Чугуєва початку XIX в.

До числа об'єктів цінної історичної забудови, виявлених у процесі натурного обстеження, віднесені колишні житлові будинки військових поселенців: по вул. Харківська № 60, 64, 70, 76, 80; по вул. Старонікольська, 58, 60, 62, 64; по вул. Уланська, 6, 8; по вул. Зачуговська, 10, 12, 20, 22, 24, 26, 30; по вул. Горна, 4, 6, 10, 14, 18, 22, 24, 26, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 52, 54, 64, 66; по вул. Зароженська, 3, 5; на пл. Червона, 12; по пров. Червоному, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12. З числа виявлених житлових будинків військових поселенців, побудованих за зразковими проектами для чугуївських військових поселень, ряд об'єктів запропоновані для включення в список пам'яток архітектури. До них віднесені житлові будинки, що мають найвищу ступінь збереження первісного вигляду, що зберегли елементи благоустрою садиби у вигляді цегляних парканів, автентичні заповнення віконних прорізів та ін. Ці об'єкти розташовані: по вул. Горна, 64, вул. Харківська, № 60, 76; по вул. Старонікольська 64; по вул. Уланська, 6. Історико-культурна цінність житлових будинків, включених до списку пам'яток архітектури, та об'єктів цінної історичної забудови підтверджується архівними матеріалами по забудові міста, наведеними в матеріалах генерального плану Чугуєва 1824 (Рис. Г.17), 1826-1827 рр. (Рис. Г. 18), 1845г. (Рис. Г.19).

Будівлі військових поселенців, пам'ятники архітектури та об'єкти цінної забудови розташовані на ділянці вул. Харківська уздовж західного боку забудови вулиці. Вони утворюють ритмічний ряд об'єктів, єдиних по стильовому рішенню і силуету одноповерхової забудови вулиці. Забудова протилежного боку вулиці Харківська втрачена в результаті знесення, здійсненого в період реконструкції кварталу в 1970-і рр. Ступінь збереження об'єктів житлової забудови, розташованих уздовж вул. Харківська, Музейна, Старонікольська, вул. Уланська дозволяє судити про характер масової житлової забудови історичного центру Чугуєва. Технічний стан колишніх

будинків військових поселенців - задовільний. На багатьох ділянках індивідуальної забудови втрачені історичні межі домоволодінь по причині ущільнення забудови в XIX ст., втрачений і змінений первісний вигляд кам'яних огорож з характерними для забудови Чугуєва плоскими циркульними нішами. У багатьох будинках замінено дерев'яні кроквяні конструкції та автентичні матеріали покриття двосхилих дахів з використанням сучасних будівельних матеріалів. Більшість будівель вимагають реставрації.

Історична забудова вул. *Старонікольська* представлена як пам'ятками періоду військових поселень, так і більш пізніми об'єктами межі XIX – XX ст.ст.

Особняк Селіванових (Рис. Д. 14), пам'ятка архітектури місцевого значення, побудована на початку XX ст. (охоронний №734), розташована за адресою: вул. Старонікольська, 35 (в Додатках Б.1 знаходиться під №14). Будівля розташована в середній частині кварталу по червоній лінії забудови вулиці, яка в просторовій структурі міста має значення суспільно-адміністративного центру міста. Ансамбль вулиці був сформований на початку XIX ст. будівництвом будівлі Міської управи (волосного комітету), пам'ятки архітектури національного значення (охоронний № 705) по вул. Харківська, 112 і будівлею кінного манежу по східній перспективі вулиці (не зберігся, нині сквер). Наприкінці XIX - початку XX ст. відбувається ущільнення одноповерхової забудови, яка склалася, одно-двоповерховими житловими будинками. Будівля колишнього особняка Селіванова в ряду історично сформованої забудови 1 половини XX століття домінувало за фізичними розмірами, силуетом, архітектурній пластиці. Виконано в еkleктичному архітектурному стилі, автор проекту невідомий. У архітектурній композиції фасаду будівлі використані стилізовані в дусі модерну елементи декоративного оздоблення. Стилiстика модерну

простежується у вирішенні силуету завершень бічних ризалітів, трактуванні декору з деталями геометричного і рослинного орнаменту.

Колишній особняк Селіванова, як пам'ятка архітектури місцевого значення, є своєрідним за архітектурним рішенням прикладом типології житлових будівель, характерних для провінційної житлової забудови Чугуєва початку ХХ ст. У сучасній забудові вулиці Старонікольська пам'ятник має локальне значення. В даний час використовується як адміністративна будівля.

У період післявоєнної реконструкції міста історичний характер забудови вулиці Старонікольська збережений в межах ділянки від бульвару Комарова до вул. Гвардійська. На ділянках включення в забудову вулиці житлових будинків і адміністративних будівель середньої поверховості, які отримали укрупнений масштаб забудови, порушена просторова цілісність історично сформованої міської серед середовища.

Вулиця Музейна (колишня Лавочна, Никит'євська, Никитинська, Рози Люксембург) існує на перших планах міста періоду регулярного містобудування.

Існуюча забудова вулиці Музейна складалася протягом кілька етапів. На планах міста передрегулярного періоду (1781,1786,1817) відображається планування центральних вулиць, що склалося на той період та яке збереглося в планувальній структурі міста періоду регулярного містобудування. На другому етапі формування сучасного плану міста протягом 1817-1857 років вздовж вулиці Лавочна будуються торгові ряди, будівля госпіталю і житлові будинки військових поселенців на основі "зразкових" проектів, розроблених в головному управлінні військових поселень. Вулиця Лавочна (нині Музейна) забудовується переважно одноповерховими житловими будинками. Характер забудови вулиці відображений на фіксаційних планах фрагментів центру м. Чугуїв початку ХІХ століття. Розміри існуючих кварталів, характер розбивки кварталів на земельні ділянки відповідають структурі збереженої садибної

забудови і червоним лініям вулиць. Порівняння історичних планів квартальної забудови Чугуєва 1826-1827, 1845 років з сучасним планом міста свідчить про зменшення площі первісної садиби.

У другій половині XIX - початку XX ст. забудова кварталів міста ущільнюється: з боку Базарної площі забудовується торгових будівель і житловими будинками зі зміною сформованого розділу житлових кварталів на домоволодіння. На місці житлових будинків військових поселенців в кварталі, що примикає до музею зі сходу, зводяться одноповерхові торговельні споруди в стилі архітектури еkleктики і модерну.

У будинку Рєпіних по вулиці Никитинській, в якому в 1876-1877 роках проживав художник і в якому він створив ряд своїх відомих творів, створений художньо-меморіальний музей. У 1970-і роки відповідно до генерального плану 1990 х рр.. права сторона вулиці Музейна забудовується дев'ятиповерховими секційними житловими будинками.

Преображенська церква (церква ікони Божої Матері «Всіх Скорботних радість») з дзвіницею (Рис. Д. 16), пам'ятка архітектури місцевого значення, побудована у 1854 р. (охоронний № 559), розташована на пл. Аграрна, 5 (в Додатках Б.1 знаходиться під №16). Дата будівництва Соборної Преображенської церкви (1824), наведена у списку пам'ятників архітектури, відноситься до часу першої згадки про існування на цьому місці дерев'яної цвинтарної церкви. У 1825 р. у зв'язку з будівництвом житлових будинків військових поселенців та кінного манежу в нагірній частині Чугуєва на місце розібраної до цього часу Преображенської цвинтарної церкви була перенесена дерев'яна Старонікольська церква, освячена як Преображенська. У 1850 р вона була знову розібрана і перевезена в с. Вербовка (нині Балаклійського району), а на цьому місці на кошти поміщиці Шахової розпочато будівництво кам'яної церкви, освяченої в 1854 р. на честь ікони Богородиці «Всіх скорботних радості» [36, с. 109]. У 1874 році за розпорядженням єпархіального архітектора Данилова дзвіниця храму була

розібрана і надбудована. Преображенська церква належить до типу трьохчасних одноглавих безстолпних храмів з дзвіницею, розташованою над західним притвором. У стилістиці декору фасадів храму використаний ордер, композиція об'єму - врівноважена, декоративні деталі в завершенні храму і верхніх ярусів дзвіниці відрізняються від основного обсягу спрощеними пропорціями. Преображенська церква має значення локальної містобудівної домінанти в просторі центральної зони історичного району.

3.1.3 Комплексні пам'ятки архітектури та історії

Шляховий палац (Рис. Д. 31), пам'ятка історії, пам'ятка архітектури місцевого значення, 1819р., 1839р. (охоронний №8841-Ха), розташована на пл. Соборна, 2А (в додатку Б.1 знаходиться під № 37). Шляховий палац являє собою дерев'яний одноповерховий будинок, розташований на східному боці центральної площі міста Чугуєва. Відноситься до периметральної забудови головної площі міста.

Будівництво цього дому було вочевидь розпочато у 1819 році. Тому що вже 1 січня 1820 року за особистим бажанням Аракчеєва було наказано: «щоб споруджувати в Чугуєві два будинки, звані тепер один палацом, а інший домом для головного над військовими поселеннями начальника надалі були при всякому випадку звані: будинки для начальників на час їх приїзду» .

У спогадах російського літератора, академіка Академії наук О. В. Нікітенко, який в молодості працював домашнім вчителем у командира поселеної 2-ї уланської дивізії генерала Д. М. Юзефовича, вказується на радикальні зміни у плануванні, забудові та благоустрої міста Чугуєва. В травні 1821 року він писав: «Все в ньому було перевернуто догори дном. Скрізь метушня, спорудження нових будівель. Цілком готовим стояв тільки один невеликий дерев'яний палац, на випадок приїзду Государя. У ньому поки і оселився генерал. Палац був розташований на мальовничій висоті, котрою з іншого боку межувало поселення. Вона терасами спускалася до світлого і тихого Дінця, а на них розводився парк, який обіцяв бути

розкішним, судячи з величезних робіт, що здійснювались під наглядом майстерних інженера і садівника» [17,с.102-104].

Під час перебування у Чугуєві 29 – 31 липня 1820 року імператор Олександр I зупинявся у згаданому вище будинку, про що писав О.А. Аракчєєву: «Не можу залишити Чугуєва, не написавши тобі, люб'язний Олексій Андрійович кілька рядків. Місце положення чарівне, вид з займаного мною дивізійного командира будинку найпрекрасніший. Я знайшов тут багато порядку і початок дуже задовільний. Все обіцяє найкращих успіхів. Щиро тобі дякую за всі твої труди в цій корисній справі» .

До 1824 року поряд був побудований дім для дивізійного начальника, а будинок для приїзду начальників (для приїзду государя) став використовуватися за прямим призначенням. Ймовірно, що під час зупинки у Чугуєві у вересні 1825 року по дорозі до Таганрогу імператор Олександр I та імператриця Єлизавета Олексіївна обирали ту ж саму квартиру.

Будинок розташовувався у високій центральній частині міста в межах колишніх фортечних укріплень XVII – XVIII ст., яка за новим регулярним плануванням міста військового поселення була призначена під улаштування центральної площі. З будівництва дерев'яного палацу розпочалась забудова східного периметру площі, до якого примикав великий масив приватних фруктових садів у заплаві ріки Сіверський Донець. Сади надійшли у казну після введення військового поселення та отримали назву «Казенний сад» . У вересні 1819 року був укладений контракт з дворянином Київської губернії Федором Федоровичем де Віттом (Девіттом) про виконання протягом трьох років обов'язків казенного плантера «для розведення садів та навчання з військових поселян, хто буде призначений, мистецтву садівництва та городництва». Він також брав на себе зобов'язання «закінчити зовсім обробкою розпочатий в місті Чугуєві за поданим мною планом казенний сад». Тобто автором плану парку був саме Ф.Ф. де Вітт.

З 1 грудня 1823 року до початку 1826 року садівником імператорського саду працював іноземець Краузе. У лютому 1826 року черговий контракт на два роки був укладений з уродженцем Королівства Пруського Іваном Мартиновичем Нейбургером. Він брав на себе обов'язки опікуватися всіма казенними садами на території округів та «провести поспішно пристойне розташування» садів у полковому місті Чугуєві та штабних селищах ескадронів. Крім того, до його занять було віднесено розведення найкращих місцевих та американських сортів фруктових дерев, озеленення бульварів, проспектів, узбіч комунікаційних доріг, облаштування оранжереї та навчання кантоністів науці садівництва для самостійного керівництва роботами в подальшому. У лютому 1857 року «чугуївський імператорський сад» було передано у відання Чугуївської школи сільського господарства .

Аналізуючи картографічні джерела 1820-1850-х років можна стверджувати, що так званий казенний сад був створений у стилі англійського пейзажного парку з властивими йому елементами: вільне розташування доріжок, що повторюють природний рельєф місцевості, видові галявини, великий «масляний» луг, природні струмки та осушувальні канали з містками через них, штучні руїни, печери та гроти .

На верхній терасі парку за будинком для дивізійного начальника (пізніше – корпусного командира) був споруджений штучний грот-павільйон, плаский дах якого виконував роль оглядового майданчика всього парку . Перспектива парку зображена на акварелі М. Поліванова «Чугуєв. Вид с терраси в саду. 1848 г.» з фондів Ульяновського обласного художнього музею. У зображенні вгадується принцип мальовничості та розкриття картин саду на «щасливі села» як результат здійснення імператорської ідеї про військові поселення. Безумовно, детальне дослідження стилістичних особливостей та дендрологічного складу цієї зниклої пам'ятки садово-паркового мистецтва у військових поселеннях має цікаві перспективи.

В 1830-і роки проводиться оновлення забудови комплексу так званих «палацових» будівель. Новий дерев'яний дім для корпусного командира був збудований у 1831 році на місці будинку дивізійного начальника . У 1836 році на лінії забудови з'явився ще один дерев'яний будинок з мезоніном для приїзду начальників. Дім для приїзду імператора був перебудований або побудований заново на тому ж самому місці у 1839 році . Під час подорожі цесаревича Олександра Миколайовича у 1837 році план будинку для імператора готувався йому на огляд . Точних відомостей про характер робіт поки знайти не вдалось. Тоді ж були перебудовані господарчі приміщення, кухні, огорожі.

У подальшому палац використовувався для тимчасового перебування імператора Миколи I на час проведення Височайших оглядів та навчань військ у 1832, 1835, 1842, 1845, 1850 и 1852 роках.

Палац в різні часи був місцем важливих подій. Восени 1852 року у будинку палацу відбулась зустріч великого князя Михайла Миколайовича з офіцерами Кінбурнського драгунського полку, шефом якого він був щойно призначений. 15 вересня 1859 року саме у цьому будинку відбулась зустріч полоненого лідера горців у Кавказькій війні імама Шаміля з імператором Олександром II. Автор публікації про ці події писав: «За словами очевидця, імам, вирушаючи на побачення в тимчасовий палац йшов блідіше звичайного і тривожно рухав руками, гладячи бороду».

У 1857 році у зв'язку з ліквідацією військових поселень частина майна була передана місту, а частина виставлена на продаж з торгів. Продаж «шляхового імператорського палацу» в 1858 році був призупинений у зв'язку з приїздом в Чугуїв царя Олександра II. В наступному році Управління головного начальника південних поселень зверталось до начальника Харківського військового поселення з пропозицією пристосувати будівлю під якесь казенне приміщення або приміщення для потреб «міських управлінь». 5 травня 1859 р. до Чугуєва прийшла звістка, що «Государ Імператор

височайше повеліти зволив: шляховий палац у Чугуєві та інші при ньому будівлі та сад не продавати, залишити все це як і раніше у віданні Управління Південних поселень». Треба відмітити, що у цих документах палац вперше називається шляховим. До кінця року продовжувався пошук варіантів використання майна, в тому числі на засадах самоокупності. Загальна площа саду з будівлями складала 15 десятин 1018 кв. сажнів, тобто близько 17 гектарів. З цього числа під забудовою та прибудинковими ділянками знаходилось 650 кв. саж., під деревами та чагарниками – 8 дес. 1507 кв. саж., під лугами – 1 дес. 266 кв.саж., під городами – 4 дес.583 кв. саж., вільне місце з протоками та канавами складало 1 дес. 412 кв. саж. У саду нараховувалось 2100 фруктових дерев, 100 плодкових кущів, 20 оранжерейних фруктових дерев та 750 горщиків квітів. Пропонувалось зменшити кількість садівників, частину городу здати в оренду, продати будівлі оранжерей.

Саме до цього часу відносяться фіксаційні плани палацу та парку, які надають детальну інформацію про сформований на цей час комплекс.

Лінію палацових будівель з півночі на південь складали: фаферковий флігель, дерев'яний шляховий палац імператора, дерев'яний будинок для приїзду Височайших осіб (колишній дім корпусного командира) з кам'яним гротом, дерев'яна кухня, кам'яний льох, дерев'яний будинок для комори і льодовика, дерев'яний будинок для приїзду начальницьких осіб. У заплавної північній частині парку розташовувались три кам'яні оранжереї, дерев'яна теплиця, кам'яний льох, кам'яна баня, фахверкова казарма, сарай, дерев'яний льодовик.

Будівля палацу одноповерхова, прямокутна в плані, на високому фундаменті, який у північній частині будівлі переходить у цокольний поверх. У плані палац мав шість кімнат, розташованих навколо однієї внутрішньої кімнати. На східному фасаді було улаштовано два виходи зі сходами у парк. Службовий хід із ганком – на північному фасаді. Фасад виконаний у витриманих простих формах. Ризаліти фасадів подовжніх стін симетричні до

центральної осі будівлі, на якій знаходяться вхідні двері з парадним ганком на головному фасаді. По периметру будівля прикрашена широким фризом простої форми, який на фасадному ризаліті був прикрашений тригліфами. Дерев'яний карниз прикрашений модульонами. Дах двоскатний.

Останній раз Шляховий палац в Чугуєві готували для прийому вінценосних персон влітку 1861 року. Імператор Олександр Миколайович та імператриця Марія Олександрівна разом з двома дітьми в серпні 1861 року, подорожуючи до придбаної нещодавно Лівадії, заїхали до Святогорська та Чугуєва. На той час процес ліквідації військових поселень увійшов в останній третій період. Нерухомість військових поселень у більшості була вже продана з торгів, або передана до військового або цивільного управління. Палацові будинки були передані для потреб Чугуївського училища Військового відомства. Тому для прийому імператорської родини у палацових будівлях та у парковому гроті був проведений ремонт, виправлені меблі та придбана англійська сантехніка.

1 вересня 1865 року у Чугуєві в будівлі колишніх Штабів військових поселень на Дворцовій площі поряд зі Шляховим палацом було відкрите юнкерське піхотне училище, яке проіснувало до 1917 року. Курсовий офіцер училища Б. Сирцов згадував, що у 1916 році «неподалік від будівлі училища знаходилися невеликі одноповерхові будиночки, призначені для начальника училища, інспектора класів і старших офіцерів училища». Тобто, палацові будівлі до 1917 року використовувались як службові та житлові приміщення училища.

Під час відвідування рідного міста у 1907 році великий художник Ілля Юхимович Рєпін фотографувався в улюблених місцях Чугуєва. На світлині, що зберігається у фондах музею – садиби «Пенати», художник позує на фоні паркового фасаду шляхового палацу .

У травні 1917 року Шляховий палац було вирішено пристосувати під казармові приміщення, але на захист історично цінної будівлі став голова

Харківського історико-філологічного товариства відомий історик та етнограф, професор Харківського університету М.Ф. Сумцов. Командуючий Московським військовим округом наказав обстежити «Шляховий палац зі старовинним внутрішнім орнаментним розписом (за наявними відомостями виконаним італійськими майстрами)» за участі членів Археологічної комісії. 7 червня 1917 року будинок обстежила одна з засновниць музейної справи на Харківщині Олена Нікольська. Складений нею опис – це єдине більш менш повне свідчення сучасника про інтер'єри та екстер'єри будівлі, тому надаємо його повністю та мовою оригіналу: «Здание это одноэтажное, деревянное, оштукатуренное с наружной и внутренней сторон. В плане имеет почти правильный четырехугольник. Снаружи оно лишено всяких украшений, заново отремонтировано и покрашено. Помещение состоит из 6 комнат, в которых очень хорошо сохранилась роспись стен и потолков. Правда, роспись эта в большинстве случаев поновлена в 80-х годах прошлого века. Причем можно думать, рисунок не сохранен. В одной из комнат, однако, старая роспись сохранилась целиком и на потолке и на стенах. В художественном отношении она, может, не высока, но интересна как образец отделки того времени. В комнатах имеется старинная мягкая мебель и трюмо очень хорошей сохранности из красного дерева с резным орнаментом и позолотой. Сохранилась также дубовая мебель, несколько люстр и канделябров, сделанных из какого-то хрупкого материала вроде гипса, покрытого сверху позолотой под бронзу. Хотя все это в смысле исполнения и не представляет из себя ничего выдающегося, но как памятники старины, безусловно, интересно. В комнатах старый паркет, сложенный из хрупких и очень тоненьких дощечек. Здание сохранилось хорошо и, не будучи в употреблении, прекрасно сохранилось. В настоящем проектируется занятие его под офицерское собрание, что в скором времени может привести его к полному разрушению. Ремонт печей должен повлечь за собой повреждение карнизов и росписей потолка и стен. Кроме того, в качестве жилого

помещения оно не простоит долго, т.к. уже сейчас, вероятно благодаря тому, что подгнили балки, фундамент начал заметно оседать. А между тем, это здание в качестве памятника старины, по-видимому, ценится местной интеллигенцией, и было бы желательно сохранить его вместе с обстановкой, тем более, что оно является образцом путевого дворца, расположенного в одном из пунктов почтового тракта, ведущего, если не ошибаюсь, на Севастополь».

Начальник окружного Харківського відділу з квартирної забезпечення військ підтримав прохання М.Ф. Сумцова передати палац у власність університету для улаштування у ньому місцевого музею «щоб захистити на майбутній час цей пам'ятник старовини від намірів осіб, які мало обізнані на цьому та не надають особливого значення збереженню подібного народного надбання». У січні 1918 року рішенням Чугуївської міської думи будівля палацу була передана у розпорядження культурно – просвітницької комісії тієї ж думи для облаштування у ньому музею .

Здійсненню планів вочевидь завадили події революції та подальшої громадянської війни. Відомостей про використання будівлі до Великої Вітчизняної війни немає. Невідомо також коли були зруйновані інші будівлі комплексу та царський сад, але кадри німецької аерофотозйомки свідчать про їх руйнування у період до початку 1940-х років.

За радянських часів за палацом закріпилось найменування «генеральский домик», або «генеральская гостиница». Тут були квартири вищого військового керівництва частин, що квартирували в місті. Можна припустити, що використання цього будинку під такі квартири були зумовлені у тому числі і пам'яттю про історичне призначення.

У 2008 році будівля була передана у використання Художньо-меморіальному музею І.Ю. Рєпіна. В ході обстеження було встановлено, що стіни будівлі зрублені з дерева, оштукатурені ззовні та всередині, покрівля перекладена азбестоцементними плитами. Фасади та планування будівлі

частково змінилися. При проведенні поточних ремонтних робіт у другій та третій кімнатах направо від парадного входу випадково були виявлені розписи стелі. Більш ранній шар розписів, який, можливо, відноситься до 1830-х років, являє собою клейовий поліхромний розпис у вигляді квітково-рослинних гірлянд підвішених на жердинах по периметру кімнати, що був типовим для декору інтер'єрів класицизму. Кутові перетини жердин оформлені візерунком та зображенням імператорської корони російських імператорів і стрічками з обрізом під "ластівчин хвіст". Пізній шар розпису виконаний у техніці трафаретного розпису одним кольором з використанням стилізованого рослинного орнаменту. Авторство розписів не встановлено, але виходячи з архівних даних про ймовірну участь італійських майстрів та факту виконання у 1833-34 рр. розписів у Покровському соборі в Чугуєві живописцем Петром Розетті, така версія здається дуже переконливою.

Шляховий палац в Чугуєві є рідкісним об'єктом культурної спадщини військових поселень першої половини XIX сторіччя, який пов'язаний з ім'ям представників російської імператорської родини, відомих воєначальників та таким важливим, але недостатньо вивченим суспільно-економічним процесом минулого, як створення та існування військових поселень. Об'єкт зберіг роль у міській забудові, автентичні матеріально-технічну структуру та розпланувально-просторову композицію.

Судячи з фотозображення «Путевого дворца», що зберігся в архівах краєзнавчого музею, а також матеріалами детального натурного обстеження, проведеного за останні роки, архітектурне рішення будинку є типовим для палацових споруд «дерев'яного класицизму». Фасади будівлі мають метричний ряд прорізів (7 по поздовжнім фасадам і 5 по торцевим). Центральна частина поздовжніх фасадів виділена невеликими ризалітами. Головний вхід в будівлю палацу розташований на поздовжньому західному фасаді, зверненому в бік центральної площі. Бічний (господарський) вхід влаштований на торцевому північному фасаді, в даний час перебудований.

Торцеві фасади завершували типові для будівель військового поселення трикутні фронтони з напівкруглими горищними вікнами за пропорціями близькими до віконних отворів цокольних поверхів будівель, побудованих в перший період створення ансамблю центру військових поселень в Чугуєві. Підвал облаштований тільки під частиною будівлі. Фасади будівлі завершує карниз з сухариками спрощеного профілю. Віконні отвори витягнутих пропорцій завершувалися сандриками, також спрощеного профілю (не збереглися).

Садовий фасад розкритий на природне оточення долини Сіверського Дінця. Планування «шляхового» палацу зберегло елементи анфіладної системи. В даний час пам'ятник використовується як відділ Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна, з експозицією, присвяченою відомим історичним особистостям і подіям, пов'язаним з його історією. У плануванні ділянки поблизу будівлі простежується зв'язок з прилеглою територією парку, який розташовувався на терасованих схилах Чугуївської гори і в долині Сіверського Дінця. Наявні графічні архівні матеріали і збережені елементи планувальної структури парку ХІХ в. дозволяють ідентифікувати прилеглі до забудови східного схилу природні території як історично цінний природний ландшафт.

Будинок, де жив художник І.Ю.Рєпін (Рис. Д. 24), пам'ятка історії та архітектури місцевого значення (охоронний №1498-Ха) розташована в середній частині кварталу за адресою: вул. Музейна, 8 (в додатку Б.1 знаходиться під №24). Будинок побудований у 1824-1825 рр. за «зразковим» проектом.

У будинку часів військових поселень на колишній Нікітінській вулиці художник мешкав з жовтня 1876 до вересня 1877 року зі своєю дружиною та доньками. Тут навесні 1877 року народився син Юрій Рєпін. Цей приїзд на батьківщину після закінчення Академії мистецтв та стажування за кордоном був одним з самих плідних та отримав в мистецтвознавчій літературі назву

«чугуївського періоду» в творчості художника. Рєпін писав В.В. Стасову: "...я ще ніколи не ворочався в столицю з таким повним запасом художнього добра, як тепер, з провінції, з глушини". До цього будинку Рєпін повертався декілька разів, аж до смерті матері у 1881 році. Могила матері митця Рєпіної Тетяни Степанівни знаходиться на місцевому Преображенському кладовищі. Будинок має статус пам'ятки історії та архітектури місцевого значення. 3 серпня 1969 року до 125-річчя з дня народження художника у цьому домі відкрився художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна.

Будинок музею розміщується по червоній лінії забудови вулиці Музейна. Розмір земельної ділянки витягнутий в меридіональному напрямку і відповідає межам накладеного на сучасну схему плану кварталу історичної сітки вулиць.

Архітектурне рішення будинку підпорядковувалося загальному задуму і характеру житлової забудови військових поселень. Кам'яні будинки військових поселенців призначалися для проживання поселенців - господарників та їх помічників-резервних. Будинки будувалися «зв'язками» або «гніздами» по два і мали один двір, в якому знаходились господарчі будівлі – дерев'яні або плотові кухні та стайні. У кожному будинку була окрема половина для проживання постояльця – солдата діючих ескадронів. У 1857 р. військові поселення були ліквідовані, а будинки поселенців перейшли у власність приватних осіб.

Будівля має фронтонну симетричну композицію фасаду, зверненого у бік вулиці. Високий фронтон з напівкруглим вікном, поміщеним у плоску нішу, відділений від стіни карнизом простого профілю. Садиба поселенця відокремлена від вулиці цегляним парканом, відновленим за зразком, що зберігся на малюнку І.Ю.Рєпіна та матеріалами бібліографічних описів. Високий двосхилий дах, низький цоколь, профіль карниза, були типовими для "лінійних" будинків військового поселення. З боку двору на території

садиби розташовувалися "залінійні" дерев'яні будинки поселян, також побудовані за єдиним зразком. Судячи з проекту забудови вулиці 1824 на ділянці меморіальної садиби знаходилися два суміжних житлових будинки між якими розташовувався в'їзд на територію двору.

На наступному етапі формування забудови вулиці Музейна був збережений садибний тип забудови кварталу. У середній частині вулиці на місці будинків військових поселян збудовані одноповерхові житлові будинки та торговельні лавки, що визначають сьогодні суспільне значення вулиці, пов'язаної з центральною площею міста. Ділянка землекористування музею в частині, що примикає до вулиці, зберегла характерне для початку ХІХ століття планування двору. На території меморіальної садиби І.Ю. Рєпіна відновлений будинок-майстерня художника. В глибині ділянки в межах історично сформованої території садиби розташовані служби; з боку в'їзду на вільній ділянці двору встановлено пам'ятник І.Ю. Рєпіну. Ландшафтна композиція створена на основі місцевих порід дерев і чагарників для відтворення сільського ландшафту житлової садиби ХІХ століття. Розміри території всієї садиби в існуючих кордонах художньо-меморіального музею зменшені у порівнянні з історичними планами початку ХІХ в. Первинний стан і деталі оздоблення екстер'єру докладно вивчені в процесі реставрації будівлі, проведеної в 2014 р. Відновлена кам'яна огорожа з хвірткою і воротами, яка розташована по червоній лінії забудови кварталу. Проект охоронної зони розроблений в 2005 р.

Будівля меморіального музею відреставрована за проектом у 2014 році (науковий кер. архітектор В.М. Лопатько).

3.1.4 Пам'ятки історії місцевого значення

Братська могила борців за встановлення радянської влади (Рис. Д. 25), пам'ятка історії місцевого значення, 1956 р. (охоронний №1454-Ха), розташована за адресою: вул. Гвардійська, у сквері (раніше площа Червоних

борців, в додатку Б.1 знаходиться під № 30). Сквер Перемоги, розташований перед будівлею Будинку Культури, зберігає пам'ять про загиблих в період громадянської війни, контрреволюційного руху, повстанського селянського руху 1920-х рр. Імена загиблих і похованих у братській могилі невідомі. Невідома дата появи назви площі та дата, коли був встановлений пам'ятник. На братській могилі встановлена гранітна плита з написом «Вічна слава бійцям, що віддавали життя за владу Рад». У довоєнний період на Манежній площі розташовувалася масивна двоповерхова будівля кавалерійського манежу, збудованого на початку ХІХ ст. Вона сильно постраждала в 1943 році, а після війни на цьому місці побудована існуюча сьогодні будівля Будинку Культури. У фондах художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна зберігається знімок, зроблений в 1947 р, на якому на тлі зруйнованого манежу розташована братська могила з обеліском і червоною зіркою. У період німецької окупації перед будівлею манежу розташовувалося німецьке кладовище, про що є документальні свідчення. У післявоєнний період в Чугуєві були проведені пошукові роботи з виявлення поховань німецьких солдатів, а згодом проведено перепоховання останків на збірному військовому німецькому кладовищі в Харкові.

Братська могила радянських воїнів (Рис. Д. 26), с. Клугіно-Башкирівка, вул. Зінченка (за реєстром вул. Зінченка (с. Башкирівка), пам'ятка історії місцевого значення, 1943 р., 1957 р. (охоронний №1472-Ха, в додатку Б.1 знаходиться під № 31). Братська могила займає ділянку, розташовану на перетині вул. Зінченка та однойменного провулка в ряду одноповерхової забудови садибного типу. Розміщення пам'ятника позначено скульптурною композицією воїна, що стоїть на високому п'єдесталі. Пам'ятник створений на Харківській скульптурній фабриці на основі типового рішення. По висоті домінує в навколишній забудові; орієнтований на захід у напрямку на історичний центр міста. У містобудівної ситуації прилеглих кварталів

переважно одноповерхової забудови і природному оточенні має локальне значення. Історико-художньої цінності не має.

Преображенське кладовище, пам'ятка історії місцевого значення, 1825-1826 рр. (охоронний №8742-Ха), розташована за адресою пл. Аграрна, 5, міське кладовище №1 (колишнє Преображенське кладовище, в додатку Б.1 знаходиться під № 32). Перша згадка про Преображенський цвинтар і однойменну слободу в літературних джерелах зустрічається у зв'язку з переміщенням на його територію дерев'яної Старонікольської церкви (в 1825 р.), згодом перебудованої. На території меморіальної зони знаходяться: 1 пам'ятник архітектури, 3 пам'ятки історії місцевого значення. Преображенське кладовище займає ділянку в центральній зоні історичного району Преображенка, сформованого до появи перших історичних планів XVIII ст.. Ділянка меморіальної зони обмежена вулицею Терешкової з півдня, провулком Терешкової із заходу; до проїзду вздовж межі ділянки меморіальної зони з півночі підходять приватні домоволодіння (городи). Площа Аграрна межує з цвинтарем зі сходу. Від головного входу на північний захід веде дорога до Церкви всіх Скорботних радощі, на південний захід - до окремих поховань. Планування кладовища не сформоване. Колишня слобода Преображенська від історичного центру Чугуєва була відокремлена яром зі струмком Березовий. Схиліві території є зоною візуального розкриття і сприйняття історичного ландшафту центру Чугуєва. Основні точки огляду розташовані в ближній до Преображенського кладовища зоні вздовж вул. Преображенська.

Могила Героя Радянського Союзу В.П. Музикіна (Рис. Д. 27), пам'ятка історії місцевого значення, 1980 р. (охоронний №8742/1-Ха), розташована на пл. Аграрна, 5, міське кладовище №1 (колишнє Преображенське кладовище, в додатку Б.1 знаходиться під № 33). У ній похований полковник Радянської Армії, учасник радянсько-фінської війни, Другої світової війни 1941-1945 рр., Герой Радянського Союзу Музикін Василь Пилипович (1916-

1979). Поховання розташоване в південно-східній частині території кладовища.

Могила Героя Радянського Союзу П.О. Панєжди (Рис. Д. 28), пам'ятка історії місцевого значення, 1980 р. (охоронний №8742/1-Ха), розташована на пл. Аграрна, 5, міське кладовище №1 (колишнє Преображенське кладовище, в додатку Б.1 знаходиться під № 34). Розташована в південно-східній частині території кладовища, біля центрального входу.

Могила Т. С. Рєпіної матері художника І.Ю. Рєпіна (Рис. Д. 29), пам'ятка історії місцевого значення, 5.05.1979 р. (охоронний №8742/1-Ха), розташована на пл. Аграрна, 5, міське кладовище №1 (колишнє Преображенське кладовище, в додатку Б.1 знаходиться під № 35). На могилі Рєпіної Тетяни Степанівни встановлений надгробок виконаний за ескізом Іллі Юхимовича Рєпіна. Поховання розташоване в південно-східній частині території кладовища.

Братська могила радянських воїнів (Рис. Д. 30), пам'ятка історії місцевого значення, 1943 р. (охоронний №1456-Ха, в додатку Б.1 знаходиться під № 36), розташована на пл. Соборна на озелененій упорядкованій території в східній частині площі. Братська могила знаходиться в оточенні зелених насаджень. Доступ до пам'ятника здійснюється від вул. Музейна пішохідною доріжкою скверу. На братській могилі покладена мармурова меморіальна плита з пам'ятним написом на честь загиблих воїнів на землі Чугуївщини в 1943 році. У просторі площі пам'ятник має локальне значення.

Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів-визволителів (Рис. Д. 32), пам'ятка історії місцевого значення, 1941-1945 рр., 1943-1944 рр., 2000 р. (охоронний №1415-Ха, в додатку Б.1 знаходиться під № 38).

В період Другої світової війни Чугуїв був місцем запеклих боїв з німецько-фашистськими загарбниками. Місто було окуповано 29 жовтня 1941 року. Бої за визволення Чугуєва війська розпочали на початку 1943

року. Кровопротитні бої вели воїни 62-ї гвардійської стрілецької дивізії і танкісти генерала П.С. Рибалко. 10 лютого 1943 року Чугуїв ненадовго був визволений. У серпні 1943 року частини 57 – ї армії почали наступ і здійснили прорив у районі Сіверського Дінця. Продовжили наступ за визволення Чугуєва воїни 124 та 126 гвардійських стрілецьких полків 41 – ї гвардійської стрілецької дивізії, які рішучими діями відкрили шлях до наступу на Харків.

За даними Чугуївського міського військкомату, воїни, які загинули в боях за визволення Чугуєва, були поховані в братській могилі в центрі міста, у кінці алеї Слави. Допоховання відбулося в 1949 та 1991 роках. У братській могилі поховано 645 воїнів, 510 імен ідентифіковано. В 1952 р. на могилі встановлена скульптура «Воїн з автоматом», яка існувала до 1999 року. Братська могила взята на державний облік у 1972 р. У 2000 році в сквері Слави проведена реконструкція та встановлений новий меморіальний комплекс, який сьогодні складається з двох братських могил і пам'ятної стели з 33 меморіальними дошками, на яких перелічені 1553 прізвища мешканців міста Чугуєва, що полягли на фронтах Другої світової війни. Меморіальний комплекс створено за проектом скульптора А.М. Хмельницького.

Меморіальний комплекс розташований в центральній частині міста на східній ділянці скверу Слави, до якого з півночі примикає бульвар Комарова. Меморіальний комплекс за містобудівним рішенням займає ключове положення, являючись головним елементом системи відкритих озелених просторів, зручно пов'язаних з планувальною структурою центру міста: вулицями Леонова, Уланською – у широтному напрямку, і бульваром Комарова, пров. Гагаріна, вул. Харківською, вул. Героїв Чорнобильців – у меридіональному напрямку. Сквер Слави із заходу замикає П-подібний в плані корпус районної лікарні, що підкреслює містобудівне значення меморіалу в забудові житлових кварталів. По периметру простір скверу

обмежений житловою забудовою: індивідуальною одноповерховою садибного типу, забудовою житловими будинками середньої поверховості і багатоповерховими житловими будинками секційного типу.

Простір комплексу сформований на піднесеному подіумі, на площині якого встановлена напівлежача скульптура воїна, звернена у напрямку центру міста вздовж бульвару Комарова, і розгорнутого в кутовій частині символічного зображення прапора, який є домінантою композиції. На ньому напис «Ніхто не забутий, ніщо не забуте». Фігура воїна завершує братську могилу, в якій поховані воїни, загиблі в боях за визволення Чугуєва в період Другої світової війни. Їх імена відображені на 9 меморіальних дошках із чорного граніту і 1 меморіальної дошки з 16 іменами Героїв – уродженців м. Чугуєва та Чугуївського району. Друга братська могила, в якій поховані воїни, які померли від ран у військових госпіталях м. Чугуєва. На могилі - меморіальна плита з рожевого мармуру з написом «Тут поховані залишки воїнів, які померли від ран в 1943-1944 рр. у військових госпіталях №№2322, 4316, 5248. Вічна пам'ять героям». Імена загиблих невідомі. Поблизу встановлено пам'ятник у вигляді лаврового вінка, що лежить на постаменті з об'ємними цифрами «1941-1945». Вздовж алеї, що йде від вул. Харківська, знаходиться композиція, яка складається з 33 меморіальних дощок з іменами 1553-х жителів Чугуєва, загиблих на фронтах Другої світової війни. Вона закінчується на західній стороні Меморіалу пам'ятної стелою з меморіальною дошкою і написом «Вічна пам'ять героям, які віддали життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками 1941-1945 рр. Тут поховані воїни, які героїчно загинули за визволення міста Чугуєва в роки Великої Вітчизняної війни ».

Місце розташування будинку, де народився художник І.Ю. Репін (Рис. Д. 33), пам'ятка історії місцевого значення, 1844р., 1944р. (охоронний №1453-Ха), розташовано по вул. Репіна (в додатку Б.1 знаходиться під № 39). Ілля Юхимович Репін народився 5 серпня 1844 р. в родині військового

поселянина Чугуївського уланського полку Юхима Васильовича Рєпіна та його дружини Тетяни Степанівни, дочки військового поселянина Бочарова. На той час батьки не мали свого житла. Вони займали невеликий флігель у садибі бабусі художника, що знаходилась у приміській слободі Осинівці, розташованій на старому Ізюмському тракті, на березі Сіверського Дінця (нині вул. Рєпіна). Рєпіни тримали постійний двір, батько художника мав право займатися торгівлею, серед населення слободи родина вважалася заможними жителями. Будинок Рєпіних до нашого часу не зберігся (був знесений у 1930-і рр.). На його місці у 1944 р. під час святкування 100-річного ювілею художника встановлений пам'ятний знак (художник А.І. Страхов). Пам'ятний знак виконаний у класицистичному стилі у вигляді плоскої пам'ятної плити, увінчаної профільованим карнизом. Знижені бокові частини імітують рустовану стіну, встановлену на цоколь основи. Територія навколо пам'ятника вимощена і благоустроєна. На стелі напис: «Тут був будинок, в якому народився великий російський художник Ілля Юхимович Рєпін. 1844-1930 ». Стела розміщена на значній відстані від проїзної та пішохідної частини вулиці. Місце розташування колишньої садиби в слободі Осинівка, в якому народився відомий художник І.Ю. Рєпін, зберегло близьке первісному просторове і природне оточення. Пам'ятник сприймається на тлі посадок рослинності місцевих порід дерев і чагарників.

Будинок, у якому навчалися І. М. Кожедуб, О. А. Леонов, В. П. Ляхов, А. В. Філіпченко та ін. (Рис. Д. 34) пам'ятка історії місцевого значення, 1938-1960-ті рр. (охоронний № 2425), розташована у мікрорайоні «Авіатор», 163 (вул. Харківська, 163 за реєстром, в додатку Б.1 знаходиться під № 40). Будинок знаходиться у південно-західній частині міста на території колишнього авіаційного училища льотчиків, що було засновано у 1939 році. Його випускники приймали участь у Другій світовій війні; за хоробрість та військові успіхи 176 військових удостоєні звання Героя

Радянського Союзу, 9 з них стали двічі Героями Радянського Союзу. Льотчику - винищувачу І. М. Кожедубу звання Героя було присвоєно тричі.

Іван Микитович Кожедуб народився у 1920 р. в с. Ображіївка, Шосткінського району Сумської області. У 1940-1941 роках він навчався в Чугуївському військовому авіаційному училищі. За роки війни він провів 330 бойових вильотів, особисто збив 62 ворожих літака. І.М. Кожедуб - один з найталановитіших льотчиків.

У післявоєнні роки училище закінчили льотчики-космонавти Г.Т. Добровольський (1950) і В.Г. Лазарєв (1954), яким було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а також О.А. Леонов (1957), В.П. Ляхов (1964), Ю.В. Малишев (1963), А.В. Філіпченко (1950), які двічі були удостоєні звання Героя. Вихованцями училища були В.П. Васін (1944), В.А. Нефьодов, Є.С. Соловйов (1952) – льотчики – випробувачі СРСР, Герої Радянського Союзу. Триповерхова будівля, яка пов'язана з іменами відомих льотчиків і льотчиків-космонавтів, які залишили помітний слід в історії ХХ століття, розташована на території училища вздовж вул. Харківської в глибині ділянки. Будівля відокремлена від пішохідної частини вулиці цегляним парканом і смугою зелених насаджень, що ускладнюють сприйняття протяжного фасаду. Будівля має протяжний обсяг, Н - образний обрис в плані. Симетричні в плані бічні корпуси будівлі відокремлені від заглибленого центрального корпусу напівкруглими обсягами сходових кліток. Витягнуті пропорції будівлі, характер цегляної кладки з використанням червоних цегляних міжвіконних простінків на тлі білої стіни, що виступають з площини стіни, напівкруглі сходові клітки свідчать про композиційні особливості будівлі, що відносяться до архітектурного конструктивізму. Будівля є об'єктом цінної історичної забудови Чугуєва. На другому поверсі будівлі встановлені бюст і меморіальна дошка з рельєфним зображенням льотчика і написом: «Тут в 1940-1941 рр. жив і навчався

курсант І.М. Кожедуб, нині прославлений льотчик-винищувач, тричі Герой Радянського Союзу».

3.1.5 Пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення

Місто Чугуїв колишньої Харківської губернії було батьківщиною всесвітньо відомого художника Іллі Юхимовича Рєпіна, який народився у сім'ї військового поселенця 5 серпня 1844 року. Перші уроки малювання отримав у місцевій іконописній майстерні та в живописця І. Бунакова. У 1863 р. І.Рєпін переїхав до Петербурга. Навчався у Рисувальній школі Товариства заохочування мистецтв у Р. Жуковського та І. Крамського, у 1864-71 рр. - в Академії мистецтв. У 1873-76 рр. І. Рєпін перебував за кордоном як стипендіат Академії, спочатку - в Італії, згодом - у Парижі, де ознайомлювався зі стародавнім і сучасним мистецтвом Західної Європи. Після приїзду з-за кордону І.Рєпін повернувся на Харківщину. У Чугуєві написав полотна «Протодиякон» (1877), «У волосному правлінні» (1877), «Хресний хід у дубовому лісі» (1878), «Проводи новобранця» (1879), «Хресний хід у Курській губернії» (1880-83) та ін. З 1882 р. І.Рєпін жив у Петербурзі, здійснював поїздки по Україні і за кордон. З 1878 він став членом Товариства передвижників, а з 1893 р. - дійсний член Петербурзької академії мистецтв. У 1894-1907 рр. І. Рєпін багато часу приділяв викладацькій роботі, був професором Академії мистецтв, у 1898-99 рр. - її ректором.

Учнями І.Рєпіна були українські художники М.Пимоненко, О.Мурашко, Ф. Красицький, С. Прохоров, І.Шульга, Ф. Чуприненко та багато ін. З 1900 р. жив у садибі «Пенати» в Куоккала у Фінляндії. Помер Ілля Юхимович і похований у 1930 р. в с. Куоккала (у 1917-1940 рр. - в складі Фінляндії, з 1948 – с. Рєпіно, тепер Санкт - Петербурзької обл., Російська Федерація). В Чугуєві встановлено 2 скульптурних пам'ятника І. Рєпіну.

Бюст І.Ю. Рєпіна (пам'ятник І.Ю. Рєпіна) (Рис. Д. 36), пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення, 1956 р. (охоронний № 8713-Ха, в додатку Б.1 знаходиться під № 42), розташований на колишній площі

Червоних Борців. Бронзовий бюст І.Ю. Рєпіна покоїться на круглому постаменті з полірованого граніту. Постамент оздоблено лаврової гілкою і палітрою, що також як і бюст виконані з бронзи. Скульптурний портрет художника роботи відомого скульптора М. Г. Манізера виконаний на основі відомого рєпінського автопортрета 1883 р., одночасно з установкою пам'ятника був розбитий сквер. Пам'ятник замикає перспективу вул. Старонікольська, сприймається вздовж вулиць Гвардійська і Старонікольська, відрізняється врівноваженими пропорціями, масштабний з розмірами простору вулиць, що зберегли планування і архітектурне рішення ряду будівель періоду класицизму. Пам'ятник має меморіальну та історико-художню цінність, належить до числа кращих скульптурних портретів І.Ю. Рєпіна.

Пам'ятник І.Ю. Рєпіну (Рис. Д. 35), пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення, 1990 р. (охоронний № 2507-Ха), розташована по вул. Музейна, 8 на території Художньо-меморіального музею І.Ю. Рєпіна (в додатку Б.1 знаходиться під № 44). Автори пам'ятника: скульптор М.Р. Єсипенко, архітектор А.Ф. Ігнащенко (м. Київ). Фігура художника виконана в повний зріст і встановлена в центрі невеликого відкритого простору двору в оточенні декоративної рослинності. Лицем пам'ятник звернений у бік музею і будівлі колишньої майстерні. Зміщений до заходу відносно головного підходу з боку вул. Музейна. Простір навколо пам'ятника є найбільш відвідуваним місцем території меморіальної садиби. Фігура художника з палітрою в лівій руці і пензлем у правій встановлена на гладкий круглий постамент з металу. Композиційне рішення пам'ятника відрізняється лаконічністю форми, продуманими пропорціями, співмасштабністю простору і оптимальними умовами сприйняття.

3.2 Аналіз зон охорони об'єктів культурної спадщини, що є діючими на період складання історико-архітектурного опорного плану

На період розробки історико-архітектурного опорного плану м. Чугуїв до числа раніше затверджених проектів зон охорони пам'яток та об'єктів культурної спадщини належать 2 проекти, матеріали яких увійшли складовою частиною у цей проект.

- Проект зон охорони пам'ятки архітектури початку ХІХ століття - житлового будинку військового поселянина (нині художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна), розташованого за адресою: вулиця Музейна, № 8, пам'ятки історії та архітектури національного значення (охоронний № 1498 – Ха), – розроблено в 2005 р Харківською філією інституту «УкрНДІпроектреставрація» (ГАП В.Є. Новгородов, науковий керівник К.Т. Черкасова) на замовлення відділу культури Чугуївського міськвиконкому Харківської області відповідно до договору № 33-2005.

Будинок військового поселянина (нині художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна) розташований в ряду одноповерхової забудови садибного типу, що збереглась по парній стороні вулиці Музейна та відноситься до житлової забудови ансамблю будівель історичного центру м. Чугуїв періоду класицизму.

- Створення ефективної системи використання об'єктів, які потребують захисту традиційного характеру історичного і культурного середовища міста Чугуєва (Розробка історико – архітектурного опорного плану і проекту комплексних зон охорони пам'яток історії і культури м. Чугуєва, обґрунтування пропозицій, щодо створення державного історико-культурного заповідника).

Проект розроблений в 2006 р. Харківською філією інституту «УкрНДІпроектреставрація» (ГАП В.Є. Новгородов, науковий керівник канд. архітектури К.Т. Черкасова), узгоджений Міністерством будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства із зауваженнями щодо виявлення меж історичних ареалів. Принципові пропозиції по межах

території пам'яток і комплексним зонам охорони об'єктів культурної спадщини покладені в основу даного проекту.

3.3 Загальна характеристика історичного ареалу міста

Історично сформовані території міста Чугуєва мають великий історико-культурний потенціал. Історичний центр з його багатовіковим періодом еволюції, має значний вплив на розвиток планувальної структури просторової композиції та силуету історичного міста. Найбільш значну історико-культурну та містобудівну цінність має ансамбль центральної площі історичного центру міста, планувальна структура та просторова композиція історичного центру міста з об'єктами культурної спадщини та комплексами значної історичної забудови різних етапів історичного розвитку.

Планувальна структура центральної частини міста практично повністю зберегла поквартальний поділ кінця XVIII - XIX ст. Подальші зміни здійснювалися шляхом об'єднання кварталів та забудови ринкової площі. Змін в трасуванні вулиць практично не спостерігається. Забудова історичного центра відрізняється цілісністю, візуальними зв'язками з природним оточенням, значним ступенем збереження елементів природного ландшафту долини р. Сіверський Донець.

Структура природного ландшафту визначає особливості історичного зонування території міста. Локалізація об'єктів культурної спадщини, висока ступінь збереження історичного планування і цінної історичної забудови з об'єктами щойно виявлених пам'яток археології, архітектури та містобудування, є підставою для виділення окремих районів різного ступеня історико-культурної і природно-ландшафтною цінності. Долина річки Сіверський Донець, а також схилів ділянки території історичних районів Зачуговка і Преображенське з боку Чугуївської гори, є візуальними басейнами сприйняття історичного центру міста.

Важливою частиною проекту є виявлення зон охоронюваного археологічного шару, куди ввійшли:

- найдавніші ділянки міської території;
- місця, де в різний час були зроблені археологічні знахідки;
- територія колишніх та діючих цвинтарів XVII - XIX сторіч.

Відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і використання територій історичних ареалів, визначено один історичний ареал в межах м. Чугуєва. Він охоплює історично сформовану частину міста (історичний центр), яка зберегла історичне розпланування, значну кількість пам'яток та об'єктів культурної спадщини і історичної забудови.

На підставі проведеної комплексної оцінки культурної спадщини м. Чугуєва, слід зробити наступні висновки:

1. Відповідно до існуючого реєстру м. Чугуєві налічується 42 об'єкта культурної спадщини, серед яких за видовою класифікацією визначено:

- 23 пам'ятки архітектури, з яких 4 національного, 19 місцевого значення,
- 2 комплексні пам'ятки історії та архітектури і архітектури та історії;
- 10 пам'яток історії місцевого значення;
- 2 пам'ятки монументального мистецтва місцевого значення;
- 5 пам'яток археології місцевого значення;

2. За результатами проведених досліджень додатково було виявлено: об'єктів значної історичної забудови – 117; 8 місць розміщення втрачених культових споруд; 1 ділянка розміщення колишнього ландшафтної парку; 6 ділянок розміщення колишніх і сучасних поховань (меморіальних зон); 5 щойно виявлених об'єктів археології та 51 щойновиявлених поховань - об'єктів історії місцевого значення.

3. Значні історичні будівлі класифіковані за хронологією таким чином:

- 60 об'єкт першої половини XIX ст. в стилі класицизму (колишні будівлі військового поселення збудовані за «зразковими» проектами);

- 37 об'єктів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. із застосуванням стильових ознак еkleктики та історизму, у тому числі 1 комплекс промислово - виробничого призначення;

- 20 об'єктів ХХ ст. з застосуванням стильових ознак архітектури 1920-1950-х років.

4. Прибережні зони та круті схили Чугуївської гори, а також 2 міських парки («Царський сад» 1 половини ХІХ ст. та парк ім. І.Ю. Рєпіна) класифіковані як зони охорони цінного природного ландшафту міста.

5. На території міста Чугуєва виявлений 1 історичний ареал, який охоплює історично сформовану частину міста (історичний центр), для збереження історичного розпланування та середовища, значної кількості пам'яток та об'єктів культурної спадщини і історичної забудови.

4 ПРОЕКТНО-РЕГУЛЯТИВНИЙ РОЗДІЛ

4.1 Принципи визначення системи охоронного зонування території історичного міста

Стан справ і проблеми збереження нерухомої культурної спадщини м. Чугуїв визначаються тим, що місто внесено до Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001р.№878.

Методика дослідження, використана в цій роботі, відповідає загальноприйнятій методології історико - містобудівних пам'яткоохоронних досліджень.

Для вирішення проблем збереження нерухомої культурної спадщини міста передбачено системні заходи щодо збереження історичного ландшафту, нерухомої культурної спадщини й традиційного характеру середовища м. Чугуїв відповідно до вимог чинного законодавства. Для цього скориговані історико - архітектурний план міста та зони охорони пам'яток. Скореговані також номенклатура, межі й режим використання територій історичних ареалів.

Історичний ареал населеного місця – частина населеного місця, що зберегла об'єкти культурної спадщини і пов'язані з ними розпланування та форму забудови, які походять з попередніх періодів розвитку, типові для певних культур або періодів розвитку. Історичний ареал є спеціально виділеною у населеному місці територією історико-культурного значення із затвердженими межами, яка повинна фіксуватися в усіх землевпорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Частина територій історичних ареалів, а саме території пам'яток, території заповідників, території пам'яток археології, належать до земель історико-культурного призначення.

Режим використання території історичного ареалу визначається його історико – культурним потенціалом, а саме: кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю чи відсутністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

Межі історичних ареалів визначаються спеціальною науково-проектною документацією – історико - архітектурним опорним планом міста. Режим використання території історичних ареалів міста фіксують розроблені на основі історико - архітектурного опорного плану зони охорони пам'яток.

Пріоритетним напрямком діяльності в межах історичних ареалів є збереження традиційного характеру середовища, збереження містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Це визначає спрямування подальшого містобудівного і соціально-економічного розвитку. В історичних ареалах міста основним видом містобудівної діяльності відповідно ДБН Б-2.2-12-2018-1 (п. 13) є: регенерація та регенерація з обмеженим перетворенням (у межах комплексних охоронних зон); реконструкція з обмеженим перетворенням середовища (охоронні зони окремих пам'яток); реконструкція з частковим та активним перетворенням середовища (в зонах регулювання забудови). Містобудівні перетворення в межах історичних ареалів бажано здійснювати на засадах комплексної реконструкції [43] .

Відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і використання територій історичних ареалів, в межах м. Чугуєва визначено 1 історичний ареал, що охоплює території історично сформованого розпланування з цінною забудовою. В межах історичних ареалів для територій різного ступеню цінності були визначені зони охорони пам'яток, для цінних з історико-культурної точки зору територій поза межами історичних ареалів також було запропоноване відповідне охоронне зонування.

Охоронне зонування території м. Чугуєва було виконане згідно ДСТУ Б Б.2.2-10-2016 і Закону України "Про охорону культурної спадщини". Були виділені наступні зони охорони пам'яток:

- територія пам'ятки;
- комплексні охоронні зони та охоронні зони окремих пам'яток;
- зони регулювання забудови;
- зони охоронюваного ландшафту;
- археологічні території, що охоронюються.

Зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. Для заповідних територій і комплексних охоронних зон слід передбачати збереження історичного планування і забудови, історичного середовища і ландшафту, виведення промислових підприємств, майстерень, складів і інших дисгармонійних споруд, що завдають фізичного і естетичного збитку пам'яткам і їх середовищу. Не допускати прокладення комунікацій для транзитного транспорту, підземних інженерних мереж загальноміського значення, облаштування повітряних ліній електропередач, установку торгових кіосків, рекламних щитів і інших споруд, що порушують сприйняття пам'яток і історичного середовища. Слід передбачати тільки відновлювально-реставраційні, консерваційні і ремонтні заходи, роботи по використанню пам'яток в оточуючій історичній забудові, благоустрій території. Нове будівництво може здійснюватися у рамках завдань по збереженню характеру історичного середовища, в тісній планувальній, масштабній і архітектурній взаємодії з оточенням.

Територія пам'ятки – це земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка і яка пов'язана з нею історично і функціонально та забезпечує її збереження і функціонування як об'єкта культурної спадщини. До зон охорони пам'яток належать: охоронна зона; зона регулювання забудови; зона охоронюваного ландшафту; археологічні території, що охоронюються.

Охоронна зона – це територія, що виділяється для збереження найближчого середовища пам'ятки, головним чи істотним елементом якого вона є, а також для створення оптимальних умов огляду пам'ятки, забезпечення належного її функціонування, охорони від вібрацій, забруднень, затоплення, підтоплення та інших негативних техногенних і природних впливів. Охоронна зона повинна забезпечувати оптимальне зорове сприйняття пам'ятки. Слід передбачати включення заповідних територій і групових (комплексних) охоронних зон, що охоплюють історичне ядро поселень (ансамблі і комплекси) в систему загальноміських, селищних і сільських громадських центрів, пішохідних зв'язків, туристичних маршрутів.

Зона регулювання забудови – це забудована чи призначена під забудову територія за межами охоронної зони, на яку поширюється композиційно-видовий вплив пам'ятки. Ця зона призначена для збереження особливостей візуального сприйняття пам'ятки, її активної ролі в композиції і пейзажі населеного місця. Вона виконує функції буферної, перехідної та синтезуючої зони взаємодії пам'ятки з новими об'єктами довкілля. Зони регулювання забудови повинні мати різний режим реконструкції, відповідно до історико-архітектурної цінності середовища займаної ними території, розташування в структурі поселення. У їх межах необхідно передбачати збереження історичного планування (чи його елементів), цінної забудови і ландшафту, умов сприйняття пам'яток, знесення дисгармонійних споруд. Нове будівництво регламентується за функціональним призначенням, поверховістю забудови, за морфологічними показниками, прийомами композиційної взаємодії, матеріалами, кольорами і стильовими характеристиками; регулюється також благоустрій, озеленення і інші складові середовища.

Зона охоронюваного ландшафту – це природна чи переважно природна з розосередженою іншою традиційною забудовою територія за межами охоронної зони. Вона визначається для збереження і реабілітації природних

територій та утворень, які є характерним історичним середовищем пам'ятки і відіграють важливу роль в образі населеного місця. Межі зони охоронюваного ландшафту визначаються поширенням візуально-пейзажних зв'язків пам'ятки з природними складовими довкілля й установлюються із врахуванням природних і розпланувальних рубежів. До зони охоронюваного ландшафту включають природні утворення і такі, що мають переважно природний характер (сади, сквери, парки, місця традиційно розосередженої забудови тощо), які становлять характерне середовище пам'ятки, або відіграють важливу роль у цінних пейзажах.

У зонах ландшафту, що охороняється, слід передбачати збереження і регулювання рослинності, заходи по зміцненню берегових територій, схилів ярів, усунення будівель і споруд, що спотворюють історичний ландшафт. Проектування нових житлових районів, промислових і інших об'єктів в їх межах виключається.

Можлива господарська діяльність, що не спотворює ландшафт, не вимагає зведення будівель (польові, городні роботи, сінокіс, випас худоби і тому подібне), використання території зони для відпочинку населення з мінімальним благоустроєм (влаштування пішохідних шляхів і майданчиків, освітлювальної арматури, місць відпочинку та інше).

В зонах охорони археологічних об'єктів та на територіях з історичним культурним шаром слід враховувати необхідність проведення археологічних досліджень. У разі виявлення в процесі досліджень унікальних археологічних пам'яток (фундаментів стародавніх храмів, поховань, печер, житлових комплексів і оборонних систем і т. п.) необхідно передбачити їх музеєфікацію.

4.2 Межі територій та зон охорони пам'яток

4.2.1 Межі територій та зон охорони пам'яток археології

Встановлюються згідно з Законами України "Про охорону культурної спадщини", "Про внесення змін до Закону України "Про охорону культурної спадщини", "Про охорону археологічної спадщини" та Земельним кодексом України.

Територія пам'ятки археології - земельна ділянка з чітко визначеними межами, на якій розташовані археологічні об'єкти, що історично забезпечували функціонування пам'ятки в минулому.

Зони охорони пам'ятки археології - встановлені навколо пам'ятки охоронні зони з метою захисту традиційного характеру середовища пам'ятки, в межах яких діє спеціальний режим їх використання. Зони охорони пам'ятки археології мають буферний характер і призначені забезпечити цілісність території пам'ятки в умовах інтенсивного промислового та побутового використання прилеглих ділянок землі.

Межі території пам'яток археології визначаються на підставі результатів натурних наукових досліджень - археологічних розвідок (розкопок) - залежно від різновиду археологічної пам'ятки.

Межі території укріплених поселень визначаються за зовнішніми границями штучних та природних укріплень, що їх оточують.

Межі території неукріплених поселень визначаються за границями поширення окремих об'єктів та археологічного культурного шару, безпосередньо пов'язаних із відповідними пам'ятками.

Межі території могильників визначаються в границях, окреслених найвіддаленішими похованнями цих могильників.

Межі території окремих археологічних споруд визначаються зовнішніми границями цих споруд, включаючи всі їх конструктивні елементи.

Охоронні зони пам'яток археології визначаються на підставі аналітичних досліджень, виходячи з таких критеріїв:

- історико-культурна цінність прилеглих до пам'ятки територій та пов'язаного з пам'яткою ландшафту;
- видова (оглядова) цінність пам'ятки;
- геологічна та гідрогеологічна ситуація;
- техногенні навантаження.

Ландшафтна цінність прилеглої до пам'ятки археології території визначається природними структурами, що зумовлювали історичне функціонування пам'ятки (схили пагорбів, урвища, яри, ділянки степу тощо). У цьому випадку розміри охоронної зони визначаються розмірами природних утворень та повинні становити не менше 25 м навколо території пам'ятки.

Видова (оглядова) цінність пам'ятки визначається наявністю доступних для огляду природних та антропогенних рельєфних утворень та зумовлює встановлення навколо пам'ятки охоронної зони з метою забезпечення її оптимального зорового сприйняття. У цьому випадку мінімальне віддалення спостерігача від пам'ятки не повинно бути меншим двох горизонтальних або вертикальних розмірів пам'ятки (видимого її обсягу), тобто, залежно від видимих параметрів пам'ятки, розміри охоронної зони повинні становити не менше 15 м навколо території пам'ятки.

У випадках загрози пам'ятці з боку геологічних, гідрогеологічних процесів або техногенного навантаження навколишнього середовища, навколо пам'ятки визначається відповідна охоронна зона, залежно від обсягів загрозливих чинників, але не менше 5 м навколо території пам'ятки.

У випадках, коли за об'єктивних обставин не встановлено або неможливо встановити точні межі території пам'ятки археології, навколо пам'ятки встановлюється зона охорони культурного шару розміром не менше 50 м навколо обстеженої ділянки пам'ятки.

У випадках, коли до пам'ятки неможливо застосувати жодного з наведених критеріїв, охоронна зона пам'ятки може співпадати з її територією.

Охоронні зони встановлюються окремо для кожної пам'ятки. При межуванні або частковому суміщенні зон охорони пам'яток для них визначають комплексну зону охорони.

Для об'єктів археологічної спадщини м. Чугуїв визначені наступні зони охорони (Креслення, арк. 6).

1. *Чугуївське городище; VIII – X ст.; XVI – XVIII ст.,* визнано як пам'ятка археології місцевого значення. Затверджено Рішенням Харківського ОВК № 61 від 25.01.72 р. Присвоєний охоронний номер 1443, у переліку пам'яток культурної спадщини м. Чугуїв Харківської області значиться під № 25. Розташовано за адресою: м. Чугуїв, в межах старої частини міста (площа Соборна). Займає поверхню корінного мису правого берегу р. Сіверський Донець. Складається з різночасових поселень та містить в собі залишки оборонних споруд (кам'яної цитаделі часів раннього середньовіччя) та дерево-земляної фортеці з залишками конструкцій башт та стін часів заселення Слобожанщини, житлових та господарських комплексів. На пам'ятці збереглися залишки укріплень, культових, житлових та господарських споруд, культурний шар VIII - X ст. (салтово-маяцька археологічна культура), XVI – XVII століть (часи заселення Слобожанщини) та XIX ст. (часи військових поселень).

Територія городища значною мірою забудована спорудами XIX-XX ст. Носить сліди значного засмічення та пошкодження давніх культурних шарів, перепланування. Значна частина пам'ятки знаходиться під покриттям площі Соборної.

Територія пам'ятки становить 20,49 га. З півночі та сходу межі пам'ятки фіксуються топографічними абрисами корінного мису, на якому знаходиться городище. З заходу кордон пам'ятки обмежується ярмом, який бере початок в районі сучасної вул. Музейна та проходить в північному напрямку до автотраси Харків-Ростов. З півдня межі городища проходять по сідловині корінного мису в районі сучасної вул. Музейна. Надані межі території

пам'ятки зафіксовані за характерними точками її частин з застосуванням приладу GPS.

Зона охорони пам'ятки встановлена на відстані 50 м від меж пам'ятки (городища). Площа охоронної зони становить – 84,55 га (спільна для 1,2,3).

2. *Селище Чугуївське – 1, VIII – X ст., XVI – XVII ст.*, визнано як пам'ятка археології місцевого значення. Затверджено наказом МКТУ від 24.09.2008р № 1001/0/16-08. Присвоєний охоронний номер 2653 - Ха, у переліку пам'яток культурної спадщини м. Чугуїв Харківської області значиться під № 26. Розташоване в межах старої частини міста, в історичному центрі, на захід та південь від Чугуївського городища, а на півдні – по вул. Жадановського та Старонікольська.

Територія пам'ятки виявлена по матеріалам археологічних розвідок, встановлена площа селища, яка складає 54,08 га (без врахування площі чугуївського городища). Територія селища значною мірою забудована спорудами XIX-XX ст. н.е., носить сліди засмічення та пошкодження давніх культурних шарів.

Охоронна зона встановлена на відстані 50 м від пам'ятки.

Площа охоронної зони становить – 95,65 га (спільна для 1,2,3).

3. *Селище Чугуївське – 3, Салтово-маяцька культура, VIII – X ст.*, визнане як пам'ятка археології місцевого значення. Затверджено наказом МКУ від 27.03.2013р № 228. Присвоєний охоронний номер 8764 - Ха, у Переліку пам'яток культурної спадщини м. Чугуїв Харківської області значиться під № 27.

Пам'ятка розташована на надзаплавній терасі корінного мису правого берега річки Сіверський Донець, що панує над заплавою на 5-7 метрів. Ділянка поселення знаходиться у південно - східній частині Чугуївського городища у сідловині корінного мису. З півдня обмежена дамбою XIX ст. З півночі та сходу межі поселення локалізовані за місцем розташування підвищеної ділянки природної тераси. Територія пам'ятки визначена за

топографічними ознаками, поселення має розміри 75x45 м, площа складає – 0,28 га.

Охоронна зона встановлена на відстані 50 м від пам'ятки.

Площа охоронної зони становить –84,55 га (спільна для 1,2,3).

4. *Поселення Преображенське*, Салтово-маяцька культура, VIII – X ст., визнано як пам'ятка археології місцевого значення. Затверджено наказом МКУ від 27.03.2013р № 228. Присвоєний охоронний номер 8765 - ХА, у переліку пам'яток історії і культури м. Чугуїв Харківської області значиться під № 28. Розміри поселення встановлені на ділянці 125x70 м, площа 0,57 га. Стан задовільний.

Територія пам'ятки встановлена за межами поселення, що визначені по матеріалам археологічних розвідок.

Зона охорони зафіксована на відстані 50 м від меж пам'ятки, площа охоронної зони складає – 2,89 га.

5. *Поселення Гремяче*, Пенківська культура, V - VII ст., визнано як пам'ятка археології місцевого значення. Затверджено наказом МКУ від 27.03.2013р № 228. Присвоєний охоронний номер 8766 - ХА, у переліку пам'яток історії і культури м. Чугуїв Харківської області значиться під № 29. Поселення розташоване на північно-західній околиці міста Чугуєва на мисі лівого берега р. Чуговки. Розміри поселення 240x150 м, площа 2,36 га. Стан задовільний.

Межі пам'ятки встановлені за поширенням підйомного матеріалу.

Зона охорони зафіксована на відстані 50м від меж пам'ятки. Площа охоронної зони складає – 6,89 га.

6. *Поселення «Чугуїв, вул. Фрунзе»*, поселення зрубної КІС XV– XII ст. до н. е., щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. У переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Чугуєва Харківської області значиться під № 3. Розміри поселення встановлені орієнтовно на ділянці

150x100 м під час проведення наукової археологічної експертизи. Частина поселення занята будівлями. Ступінь збереженості об'єкта задовільна.

Територія об'єкта встановлена по межах поселення, що визначені по матеріалам наукової археологічної експертизи. Площа становить 0,09 га. Зона охорони не встановлена. В межах ділянки охороняється культурний шар.

7. *Поселення «Клугіно-Башкирівка-3»* – щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Багатошарове поселення зрубної КІС XV – XII ст. до н. е.; салтово-маяцької археологічної культури VIII – X ст. виявлено під час наукової археологічної експертизи в 2008 р. Голубевою І.В., Задніковим С.А. У переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Чугуєва Харківської області значиться під № 4.

Орієнтовані розміри поселення не встановлені. Поселення займає дюнне підвищення лівого берега р. Сіверський Донець. В даний час зайнято житловою забудовою. Ступінь схоронності об'єкта задовільна.

Територія об'єкта встановлена по межах поселення, що визначені по матеріалам наукової археологічної експертизи. Площа становить 0,27 га. Зони охорони не встановлені.

В межах ділянки охороняється культурний шар.

8. *Зачуговське селище* - багатошарове салтово-маяцької археологічної культури VIII – X ст. н. е., пізнього середньовіччя XVI - XVIII ст. н. е., щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. У переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Чугуєва Харківської області значиться під № 1. Поселення класифіковано як визначне місце. Ступінь збереження об'єкта задовільна. Територія селища значною мірою забудована спорудами XIX-XX ст., носить сліди засмічення та пошкодження давніх культурних шарів. Межі пам'ятки фіксуються топографічними абрисами корінного мису (підшвою геологічного підвищення), на якому знаходиться селище. Площа території складає 96,6 га.

Територія об'єкта визначена за топографічними ознаками. Охоронна зона не встановлена.

9. *Поселення «Чугуїв, вул. Чапаєва»*, поселення черняхівської культури, III – V ст. н. е. - щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. У переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Чугуєва Харківської області значиться під № 5.

Поселення виявлено під час проведення наукової археологічної експертизи у 2009 р. Задніковим С.А., та підтверджено у той же рік повторною археологічною експертизою, проведеною Пеляшенко К.Ю.

Поселення знаходиться на пологіму схилі мису, який виходить до місця впадіння струмка Березовий до річки Чуговки. Об'єкт розташований в історичному районі Чугуєва – Преображенське, в зоні житлової садибної забудови по вул. Чапаєва, 12, що біля садиби № 22. З півночі, сходу та заходу ділянку пам'ятки обмежує приватна забудова, з півдня – пров. Преображенський.

Стан об'єкта незадовільний. Поселення визначено на території 2,10 га.

Територія об'єкта визначена за топографічними ознаками. Охоронна зона не встановлена.

10. *Селище багат шарове Чугуївське-2*, щойно виявлений об'єкт культурної спадщини. Багат шарове селище салтівської культури VIII - X ст., козацької доби XVII- XVIII ст. досліджено Г.Е. Свистуном у 2007 р. На державний облік не взято. Розташовано в районі парку культури та відпочинку І.Ю. Рєпіна на площі 18,82 га. По території селища проходив зовнішній вал пізньосередньовічного м. Чугуєва. У переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Чугуєва Харківської області значиться під № 2.

Територія об'єкта встановлена по межі, яка на півночі, сході і півдні зафіксована топографічними абрисами корінного мису, на якому знаходиться селище. З західної сторони кордони пам'ятки проходять по вул. Карбишева.

На історико-архітектурному опорному плані зафіксована в межах території парку І.Ю. Рєпіна.

4.2.2 Межі території та зони охорони пам'яток архітектури та містобудування

Комплекс пам'яток часів існування міста, як центру восьми округів Українського військового поселення першої половини ХІХ сторіччя є унікальним та складається з пам'яток історії, архітектури та містобудування. Планувальна структура міста Чугуєва зберегла окремі елементи передрегулярного та основні компоненти регулярного історичного плану, розробленого на основі класицистичних прийомів створення архітектурного ансамблю вулиць та площ, має тісний зв'язок з природним ландшафтом.

1. *Будівля штабів військових поселень* (Рис. Д. 1), побудована у 1831 році в 2 етапи. Розташована за адресою: м. Чугуїв, пл. Соборна, 2. Пам'ятка архітектури національного значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 24.06.1963р. за № 970. Взята на облік під назвою «Військове училище» без визначення поштової адреси. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 1. Охоронний № 704.

Строгі пропорції головного фасаду, лаконічність архітектурного оздоблення, виразний силует, посилений домінуючим в просторовому оточенні баштовим завершенням, відповідають значенням будівлі в просторовій композиції всього ансамблю площі. Будівля трьох штабів військ військових поселень є значною пам'яткою архітектури пізнього класицизму в Україні.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю центральної площі м. Чугуєва.

2. *Міська управа, 1824 – 1826 рр.* (Рис. Д. 2). Розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Харківська, 112. Пам'ятка архітектури національного значення.

Рішення про взяття на державний облік затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 24.06.1963р. за № 970. Взята на облік без визначення поштової адреси. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включена за номером 2. Охоронний № 705.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону вул. Старонікольська, яка на сході межує з зоною охорони природного ландшафту м. Чугуєва.

3. *Покровський собор* (Рис. Д. 3), побудований у 1824-1834 рр. Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Фортечний узвіз, 5. Пам'ятка архітектури національного значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 24.06.1963р. за № 970. Взята на облік без визначення поштової адреси. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 3. Охоронний № 706. Відноситься до об'єктів архітектури пізнього класицизму.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю центральної площі м. Чугуєва.

4. *Торгові ряди* (Рис. Д. 4), початок XIX ст. Розташовані за адресою: м. Чугуїв, вул. Музейна, 28. Пам'ятка архітектури національного значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 24.06.1963р. за № 970. Взята на облік без визначення поштової адреси. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включена за номером 4. Охоронний № 707. Відноситься до об'єктів архітектури пізнього класицизму.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю центральної площі м. Чугуєва.

5. *Офіцерський готель* (Рис. Д. 5), 30-ті роки XIX ст. Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 1. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. за № 61. Охоронний № 728. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 5.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю центральної площі м. Чугуєва.

6. *Будівля школи* (школа кантоністів) (Рис. Д. 6), перша половина XIX ст. Розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 7. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 30.04.1980р. за №334. Охоронний № 556. Взята на облік без визначення поштової адреси. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 6.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

7. *Житловий будинок* (Рис. Д. 7), 30-ті роки XIX ст. Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 8. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 30.04.1980р. за №334. Охоронний № 557. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 7.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

8. *Діловий двір* (Рис. Д. 8), 30-ті роки XIX ст. Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 9. Пам'ятка архітектури місцевого значення.

Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992 р. за № 61. Охоронний № 730. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 8.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

9. *Житловий будинок* (Рис. Д. 9), перша половина XIX ст. Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 10. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 30.04.1980р. за №334. Охоронний № 557. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 9 .

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

10. *Пожежна команда* (Рис. Д. 10), 30-ті роки XIX ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 11. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р., № 61. Охоронний № 731. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 10.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

11. *Будинки непоселених унтер-офіцерів* (Рис. Д. 11), 30-ті роки XIX ст. Будівлі розташовані за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 15,17. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р.,

№ 61. Охоронний № 732. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 11.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

12. *Казарма періоду військового поселення* (Рис. Д. 12). Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 38. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 30.04.1980р., №334. Охоронний № 555. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 12.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

13. *Особняк Кузьмініх-Караваєвих* (Рис. Д. 13), кінець XIX - початок XX ст. Будинок розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, 52. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р., № 61. Охоронний № 733. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 13.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Гвардійська м. Чугуєва.

14. *Особняк Селіванових* (Рис. Д. 14), початок XX ст. Будинок розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Старонікольська, 35. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992 р., № 61. Охоронний № 734. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 14.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.
Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Старонікольська м. Чугуєва.

15. *Госпіталь* (Рис. Д. 15), 30-ті роки XIX ст. Будівлі розташовані за адресою: м. Чугуїв, вул. Музейна, 24. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992 р., № 61. Охоронний № 735. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 15.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону ансамблю забудови вул. Музейна м. Чугуєва.

16. *Преображенська церква (церква ікони Божої Матері «Всіх скорботних радість»)* (Рис. Д. 16), 1824 р. Будинок розташований за адресою: м. Чугуїв, пл. Аграрна, 5. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 30.04.1980р №334. Охоронний №559. Взята на облік без визначення поштової адреси. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 16.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону Преображенського кладовища м. Чугуєва.

17. *Жилі будинки селян* (Рис. Д.17), 30-ті роки XIX ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Харківська, 62. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. за № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 17.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону вул. Харківська м. Чугуєва.

18. *Жилі будинки селян* (Рис. Д. 18), 30-ті роки XIX ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Харківська, 66. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 18.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону вул. Харківська м. Чугуєва.

19. *Жилі будинки селян* (Рис. Д. 19), 30-ті роки XIX ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Харківська, 68. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. за № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 19.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону вул. Харківська м. Чугуєва.

20. *Жилі будинки селян* (Рис. Д. 20), 30-ті роки XIX ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Харківська, 72. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. за № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 20.

Територія пам'ятки встановлена в межах відводу земельної ділянки.

Охоронна зона входить складовою частиною в комплексну охоронну зону вул. Харківська м. Чугуєва.

21. *Жилі будинки селян* (Рис. Д. 21), 30-ті роки ХІХ ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Харківська, 74. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 21.

22. *Жилі будинки селян* (Рис. Д. 22), 30-ті роки ХІХ ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Старонікольська, 34. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. за № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 22.

23. *Жилі будинки селян* (Рис. Д. 23), 30-ті роки ХІХ ст. Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Старонікольська, 40. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено Харківським обласним виконавчим комітетом від 05.03.1992р. за № 61. Охоронний № 736. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 23.

24. Будинок, де жив художник І. Ю. Репін (Рис. Д. 24) (раніше - *Житлові будівлі поселян*, 1824 р., 1876 – 1877 рр.). Будівля розташована за адресою: м. Чугуїв, вул. Музейна, 8. Пам'ятка історії та архітектури місцевого значення. Наказом МКУ №1224 від 28.11.2013 занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, як пам'ятку історії, архітектури місцевого значення. Охоронний № 1498–Ха. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 24.

Ансамбль центральної площі міста був сформований на території городища ХVІІ – ХVІІІ ст. Архітектурний ансамбль початку ХІХ ст. відноситься до рідкісного типу пам'яток містобудування архітектури класицизму. Ансамбль площі сформований комплексом будівель

різноманітного призначення, характерних для військових поселень, єдиним, що зберігся у такому стані на території Слобідської України. До них відносяться адміністративні, господарчі, лікувальні та житлові будинки для різних категорій службовців військових установ. Найзначнішими за архітектурними якостями є: будинок Штабів військових поселень, кінець XVIII ст. (пл.Соборна, 2, охор. № 704); Покровський собор, 1824-1834 (вул. Фортечний узвіз, 5, охор. № 706); Торгові ряди, 1835 (вул. Музейна, 28, охор. № 707); офіцерський готель, 30-ті роки XIX ст. (вул. Гвардійська, 1, охор. № 728); шпиталь з флігелем, 1824 (вул. Музейна, 24,охор. № 735); Шляховий палац, 1819, 1839 (пл. Соборна, 2а, охор. № 8841-ХА) .

Комплексна охоронна зона ансамблю центральної площі міста обмежена із заходу – дном яру; з півночі – підніжжям схилу, який примикає до вул. Ростовської; зі сходу – підніжжям схилу, який спускається до р. Сіверський Донець; з півдня – проходить по межі землевідведення по вул. Гвардійської і вул. Музейна.

Площа охоронної зони становить – 24,56 га.

Комплексна охоронна зона вулиці Гвардійської включає в себе: будівлю школи кантоністів, перша половина XIX ст. (вул. Гвардійська, 7, охор. № 556); житловий будинок, перша половина XIX ст. (вул. Гвардійська, 8, охор. № 557); діловий двір, 30-ті роки XIX ст. (вул. Гвардійська, 9, охор. № 730); житловий будинок, перша половина XIX ст. (вул. Гвардійська, 10, охор. № 557); будинок пожежної команди, 30-ті роки XIX ст. (вул. Гвардійська, 11, охор. № 731); два будинки непоселених унтер-офіцерів, 30-ті роки XIX ст. (вул. Гвардійська, 15, 17, охор. № 782); казарму періоду військового поселення, початок XIX ст. (вул. Гвардійська, 38, охор. № 555); особняк, кінець XIX - початок XX ст. (вул. Гвардійська, 52, охор. № 733).

Комплексна охоронна зона вул. Гвардійської обмежена : із заходу та сходу – проходить по межі землевідведення - землеволодінь вищевказаних

будинків; з півночі – примикає до комплексної охоронної зони ансамблю центральної площі; з півдня – проходить по вул. Давній вал.

Площа охоронної зони становить –6,92 га.

Комплексна охоронна зона вулиці Музейна включає в себе житлові будинки поселян, 30-ті роки XIX ст. (вул. Музейна, 8, охор. № 736). *Комплексна охоронна зона вул. Музейна* обмежена вулицями Харківська і Кожедуба.

Площа охоронної зони становить – 2,36 га.

Комплексна охоронна зона вулиці Старонікольська включає в себе: будинок міської управи, кінець XVIII ст. (вул. Харківська, 112, охор. № 705); особняк Селіванових, початок XX ст. (вул. Старонікольська, 35, охор. № 734); житлові будинки, 30-ті роки XIX ст. (вул. Старонікольська, 34, 40, охор. № 736). *Комплексна охоронна зона вул. Старонікольська* обмежена вулицями Харківська і Гвардійська .

Площа охоронної зони становить –4,36 га.

Комплексна охоронна зона вулиці Харківської включає в себе: житлові будинки поселян, 30-ті роки XIX ст. (вул. Харківська, 62, 66, 68, 72, 74, охор. № 736). *Комплексна охоронна зона вул. Харківської* обмежена з півночі – вул. Кожедуба; зі сходу – вул. Харківською ; з півдня – проходить по межі землевідведення приватних володінь з південного боку вул. Музейна; із заходу - по межі власних володінь вздовж вул. Харківська.

Площа охоронної зони становить –2,13 га.

Межі території пам'яток встановлені в межах відводів земельних ділянок кожного об'єкту, згідно з існуючою містобудівною документацією м. Чугуїв.

4.2.3 Межі території та зони охорони пам'яток і об'єктів історії, монументального мистецтва

1. *Будинок, де жив художник І.Ю.Рєпін.* 1876-1877 рр. 1824 р. (за номером 24 списку пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв, Харківської

області) розташований по вул. Музейна, 8. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 28.11.13 № 1224, охоронний номер № 1498-ХА. Пам'ятка історії місцевого значення.

Територія пам'ятки визначена історичними межами ділянки садиби (художньо-меморіального музею).

Охоронна зона визначена на підставі розробленої проектної документації.

2. *Братська могила борців за встановлення радянської влади* (за номером 30 списку пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв, Харківської області) розміщена у сквері біля районного будинку культури по вул. Гвардійський. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12 № 1364, охоронний номер № 1454-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 30, пам'ятка історії місцевого значення.

Територія пам'ятки визначена розмірами надгробної плити.

Охоронна зона встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки (входить до комплексної охоронної зони вул. Гвардійської).

3. *Братська могила радянських воїнів, загиблих в період другої світової війни*, розміщена в с. Клугіно-Башкирівка по вул. Зінченка. Місто поховання визначено у 1943 році. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12 № 1364, охоронний номер № 1472-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 31.

Територія пам'ятки визначена межами території благоустрою, що означена підпорною стіною навколо клумби братської могили.

Охоронна зона встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки.

Площа охоронної зони становить – 0,19 га

4. *Преображенське кладовище, 1825, 1826 рр.*, розташовано за адресою: м. Чугуїв, пл. Аргарна, 5, територія міського кладовища №1 (колишнє Преображенське кладовище). Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення

про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12р № 1364, охоронний номер № 8742-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 32.

Територія пам'ятки визначена межами огорожі.

Охоронна зона встановлена в межах території кладовища, та є комплексною, через те що включає в себе охоронні зони окремих пам'яток на території кладовища.

Площа охоронної зони становить –7,89 га.

5. *Могила Героя Радянського Союзу В.П. Музикіна, 1980р.* Розташована за адресою: м. Чугуїв, пл. Аграрна, 5, територія міського кладовища №1 (колишнє Преображенське кладовище). Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12р № 1364, охоронний номер № 8742/1-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 33.

Територія пам'ятки визначена межами огорожі могили.

Охоронна зона встановлена в межах території кладовища, та є комплексною, через те що включає в себе охоронні зони окремих пам'яток на території кладовища.

6. *Могила Героя Радянського Союзу П.О.Панєжди, 1979р.* Розташована за адресою: м. Чугуїв, пл. Аграрна, 5, територія міського кладовища №1 (колишнє Преображенське кладовище). Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12р № 1364, охоронний номер № 8742/2-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 34.

Територія пам'ятки визначена межами огорожі могили.

Охоронна зона встановлена в межах території кладовища, та є комплексною, через те що включає в себе охоронні зони окремих пам'яток на території кладовища.

7. *Могила Т.С. Рєпіної, матері художника І.Ю. Рєпіна, 1880р.* Розташована за адресою: м. Чугуїв, пл. Аграрна, 5, територія міського кладовища №1 (колишнє Преображенське кладовище). Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12р № 1364, охоронний номер № 8742/3-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 35.

Територія пам'ятки визначена межами огорожі могили.

Охоронна зона встановлена в межах території кладовища, та є комплексною, через те що включає в себе охоронні зони окремих пам'яток на території кладовища.

8. *Братська могила радянських воїнів, 1943р.* Розташована за адресою: м. Чугуїв, пл. Соборна. Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12р № 1364, охоронний номер № 1456-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 36.

Територія пам'ятки визначена межами бордюрного каменю навколо клумби пам'ятника.

Охоронна зона встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки.

Площа охоронної зони входить як складова частина в комплексну охоронну зону ансамблю центральної площі м. Чугуєва (пл. Соборна).

9. *Шляховий палац, 1819 р, 1839 р.* Розташований за адресою: м. Чугуїв, пл. Соборна, 2а. Пам'ятка історії і архітектури місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 28.11.13р № 1224, охоронний номер № 8841-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 37.

Територія пам'ятки визначена межами відводу земельної ділянки (по огорожі). *Охоронна зона* встановлена в межах території пам'ятки.

Площа охоронної зони входить як складова частина в комплексну охоронну зону ансамблю центральної площі м. Чугуєва (пл.Соборна).

10. Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів-визволителів, (братська могила радянських воїнів часів II Світової війни) – 1941-1945рр.; 1943-1944 рр.,; 2000 р. Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Леонова, сквер «Слави». Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 14.08.13р № 757, охоронний номер № 1455-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 38.

Територія пам'ятки визначена з заходу – доріжкою, що веде від вулиці Леонова у напрямку бульвару Комарова, з півночі межами мощення навколо пам'ятки, зі сходу – діагональною дорожкою, що веде від вічного вогню до бульвару Комарова, з півдня – умовною лінією, з відступом від памятної стели.

Охоронна зона встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки. Площа охоронної зони становить –0,53 га.

11. Місце розташування будинку, де народився художник І.Ю.Репін, 1844 р, 1944 р. Розташовано за адресою: м. Чугуїв, вул. Репіна. Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12 р. за № 1364, охоронний номер № 1453-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 39.

Територія пам'ятки визначена в межах благоустрою навколо пам'ятного знаку. *Охоронна зона* в межах ділянки, на якій стояв будинок, де народився І.Ю. Репін та продовжується до проїзної частини вул. Репіна.

Площа охоронної зони становить –0,14 га.

12. Будинок, де навчалися Кожедуб І.М., Леонов А.О.,Ляхов В.О., Філіпченко А.В. та інші. (Кожедуб І.М., тричі Герой Радянського Союзу, маршал авіації; Леонов А.О.,Ляхов В.О., Філіпченко А.В. – льотчики-

космонавти СРСР, Герої Радянського Союзу). Розташований за адресою: м. Чугуїв, мікрорайон «Авіатор», 163 (за реєстром – вул. Харківська). Пам'ятка історії місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 20.05.1991р № 142, охоронний номер № 2425. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 40.

Територія пам'ятки визначена межами огорожі. *Охоронна зона* встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки.

Площа охоронної зони становить – 1,01 га.

13. *Пам'ятник І.Ю.Репіна, 1990 р.* Розташований за адресою: м. Чугуїв, ул. Музейна, 8, на території художньо-меморіального музею І.Ю.Репіна. Пам'ятник монументального мистецтва місцевого значення.

Рішення про взяття на державний облік затверджено наказом Мінкультури від 22.11.12р. № 1364, охоронний номер № 2507-ХА. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 41.

Територія пам'ятки визначена межами мощеного майданчику навколо пам'ятника. *Охоронна зона* встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки. Охоронна зона пам'ятки входить в комплексну охоронну зону Художньо-меморіального музею І.Ю. Репіна.

14. *Бюст І.Ю.Репіна, 1956 р.* Розташований за адресою: м. Чугуїв, вул. Гвардійська, у сквері біля районного будинку культури. Пам'ятник монументального мистецтва місцевого значення. Рішення про взяття на державний облік затверджено МКТ від 03.02.10р № 58/0/16-10 (у редакції від 16.06.11р № 453/0/16-11), охоронний номер № 8713-Ха. В перелік пам'яток культурної спадщини міста Чугуїв включено за номером 42.

Територія пам'ятки визначена межами клумби навколо пам'ятника. *Охоронна зона* встановлена на відстані 25 м від межі пам'ятки. Охоронна зона пам'ятки входить в комплексну охоронну зону вул. Гвардійська.

4.2.4 Межі зон регулювання забудови

Зони регулювання забудови визначені на території історичного ареалу і за його межами - на окремих ділянках довкола охоронних зон пам'яток архітектури. Межі зони регулювання забудови проходять:

- на заході – довкола комплексної охоронної зони пам'яток – житлових будинків військових поселенців уздовж вул. Харківська і вул. Музейна;

- на північному заході і півночі – від межі історичного ареалу по червоній лінії забудови вул. Харківська до дамби через р. Чуговка, по вул. Зачуговська до перехрестя з вул. Горна та вул. Військова, в північному напрямку по вул. Зачуговська до перетину з пров. Червоним, далі – по червоній лінії північно-західної і північно-східної сторони пл. Червона і вул. Мира до перехрестя з вул. Горна, по вул. Горна до перехрестя з вул. Кочетокська, по вул. Кочетокська до кордону зони природного ландшафту, що охороняється;

- на півдні – по лінії забудови вул. Давній вал.

4.2.5 Рекомендовані межі зони охоронюваного ландшафту

Зони охоронюваного ландшафту включають території природного каркаса, розташовані уздовж природних рубежів, що відокремлюють історичний центр міста від району Зачуговка з півночі (долина р. Чуговка), сл. Преображенська на північному заході (яр Березовий), долини р. Сіверський Донець. Вони огинають територію Чугуївської гори зі сходу, південного сходу і далі проходять уздовж правого берега р. Сіверський Донець в районі сл. Осинівка. За топографічними ознаками ці території включають візуальні басейни сприйняття історичної панорами міського ядра. Найпривабливіші маршрути за умовами сприйняття історичного центру міста і навколишнього природного ландшафту розташовані по бровці схилу Чугуївської гори, що огинає рекреаційну зону парку ім. І.Ю. Рєпіна. Природні території в районі колишньої слободи Осинівка включають розташовані на обох берегах р. Сіверського Дінця зелені масиви, що

зберігають природні особливості території, асоціативно відтворюючи образ природного середовища респінських пейзажів. Межі зони природного ландшафту, що охороняється, проходять по планувальних межах території і межах домоволодінь індивідуальної садибної забудови.

4.3 Режими використання територій та зон охорони пам'яток

Режими використання територій пам'яток (крім пам'яток археології). На територіях пам'яток заборонене нове будівництво, не пов'язане з реставрацією, музеєфікацією та реабілітацією пам'яток, регенерацією історичної забудови, прокладенням чи реконструкцією інженерних мереж, необхідних для функціонування пам'яток.

На територіях пам'яток допускається тільки реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без збільшення їх висотних параметрів, а також компенсаційне будівництво замість знесених малоцінних та дисгармонійних будівель у рамках проекту регенерації території відповідної пам'ятки.

Режим використання територій пам'яток також передбачає:

- збереження розпланування та історичного упорядження (благоустрою);
- необхідність проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів;
- заборону розкопування "на знесення" археологічного культурного шару;
- необхідність резервування не розкопаних ділянок культурного шару як еталону на майбутнє;
- забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;

- проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини, упорядження та озеленення території за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини.

Режими використання території пам'ятки археології. У межах території пам'ятки археології встановлюється режим використання, що відповідає таким вимогам:

- у межах території пам'ятки археології зберігаються об'єкти археологічної спадщини відповідно до визначеного для них предмета охорони;

- на пам'ятках археології дозволяється здійснення наукових археологічних досліджень;

- в межах території пам'ятки археології також дозволяється здійснення впорядкувальних робіт з благоустрою території, виконання протизсувних заходів, прокладання інженерних мереж за умови дотримання трас вже існуючих комунікацій;

- у виняткових випадках за проектами, погодженими з державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини, допускається нове будівництво на незабудованих ділянках територій за умов відсутності на цих ділянках об'єктів, що потребують консервації та музеєфікації *in situ*;

- будь-які проекти щодо землеустрою, будівництва, протизсувних та інших інженерних заходів, археологічних досліджень, реставрації пам'яток, реконструкції і благоустрою території у межах пам'ятки повинні погоджуватися з державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини;

- будь-яким земляним роботам (у тому числі пов'язаним з новим будівництвом та інженерними заходами) у межах території пам'ятки повинні передувати наукові археологічні розкопки (з метою дослідження археологічного культурного шару).

Режим використання комплексних охоронних зон. У межах охоронних зон забороняються містобудівні, архітектурні, чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові,земляні роботи без дозволу відповідних органів охорони культурної спадщини. Не дозволяється прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини будівель, споруд або гідрологічний режим території, влаштування повітряних ліній електромереж, обладнання,благоустрій,які не відповідають вимогам охорони культурної спадщини та збереження традиційного характеру середовища.

За спеціальними проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини, виконуються:

- роботи з регенерації історичного середовища, пов'язані зі збереженням і реконструкцією історичного розпланування, будівель та споруд, благоустроєм території, озелененням;

- роботи з консервації, реставрації, реабілітації, пристосування, музеєфікації пам'яток;

- роботи з реконструкції вуличної мережі, інженерних мереж, влаштування майданчиків для паркування автотранспорту, зовнішнього освітлення, встановлення малих архітектурних форм, які необхідні для експлуатації пам'яток, забезпечення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного функціонування міста;

- усунення малоцінних будівель, споруд і зелених насаджень, які порушують традиційний характер середовища;

- заміна малоцінних будівель і споруд, які виводять з охоронних зон, будинками та спорудами чи зеленими насадженнями, що не заважають візуальному сприйняттю та збереженню пам'яток і не порушують їх оточення;

- вибіркові реконструкція і збільшення розмірів окремих будівель, які не порушують традиційного характеру середовища відповідно до розроблених та погоджених рекомендацій та обмежень їх поверховості (додаток Є).

В охоронних зонах зберігається та виявляється історично цінне розпланування, забудова, впорядження і ландшафт і відтворюються їхні кращі втрачені елементи та якості, усуваються або візуально нейтралізуються дисгармонійні будівлі й споруди та елементи впорядження, створюються сприятливі умови для огляду пам'яток і їх оточення.

На території охоронних зон забезпечується охорона археологічного культурного шару, проведення археологічних досліджень з музеєфікацією виявлених розкопками стародавніх будівель і споруд. Будь-яким земляним роботам, будівельним роботам, пов'язаним з розкриттям, мають передувати археологічні дослідження. У проектно-кошторисній документації на будівництво в обов'язковому порядку передбачаються кошти на проведення археологічних досліджень перед початком земляних робіт.

На територіях охоронних зон забезпечується сприятливий гідрогеологічний стан, чистота повітряного басейну, захист від динамічних впливів, пожежна безпека.

Нове будівництво можливе тільки за проектами, погодженими з місцевими та центральними органами виконавчої влади охорони культурної спадщини. Допускаються вибіркоче будівництво й реконструкція будівель і споруд за індивідуальними проектами; при цьому розпланувальний модуль і парцеляція мають лишатися незмінними, а масштаб нових та реконструйованих будівель і споруд, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорове вирішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглої історичній забудові. При цьому висота й інші параметри нових будівель і споруд визначаються на підставі розроблених пропозицій (додаток Є) із всебічним композиційним обґрунтуванням проектних рішень.

Режим використання охоронних зон окремих пам'яток та окремих груп пам'яток (крім пам'яток археології). Режим використання охоронних зон окремо розташованих пам'яток та окремих груп пам'яток аналогічний режиму використання території, встановленому для комплексних охоронних зон. В охоронних зонах здійснюється реставрація та реабілітація пам'яток, забезпечується охорона традиційного характеру середовища, усунення споруд і насаджень, які порушують традиційний характер середовища, відтворення втрачених цінних об'єктів. Нове будівництво можливе тільки у виняткових випадках за проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини. При цьому гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 10 метрів від рівня денної поверхні.

На територіях охоронних зон:

- зберігаються пам'ятки, історично сформовані розпланування, забудова, включаючи значні, традиційні та фонові будівлі, елементи ландшафту;
- за спеціальними проектами, погодженими з відповідними органами охорони культурної спадщини, виконуються роботи, пов'язані з консервацією, реставрацією, пристосуванням, музеєфікацією пам'яток, благоустроєм їх території;
- забезпечується сприятлива для збереження пам'яток гідрогеологічна обстановка, захист від динамічних впливів;
- забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідних органів охорони культурної спадщини, будівництво інженерних і транспортних мереж, складів, гаражів та інших будівель та споруд, які можуть спотворити традиційний характер середовища пам'яток.

На територіях охоронних зон пам'яток монументального мистецтва, історії, а також пам'яток, які входять до території історичного кладовища (Преображенське кладовище) забороняється будь-яке будівництво, не

пов'язане з реставрацією пам'яток, реконструкцією інженерних мереж, благоустроєм території.

Погодження проектної документації та дозволи на проведення робіт в охоронних зонах пам'яток місцевого та національного значення надаються відповідним державним органом управління в сфері охорони культурної спадщини.

Режими використання охоронної зони пам'ятки археології.

Встановлюється такий режим використання території:

- погодженню з відповідним державними органами управління у сфері охорони культурної спадщини землевпорядної документації на земельні ділянки, розташовані у межах цієї зони, повинна передувати археологічна експертиза, виконана на підставі натурного обстеження або розвідкового шурфування у межах відповідних земельних ділянок;

- будь-які земельні, будівельні та меліоративні роботи у межах цієї зони здійснюються лише з дозволу відповідних державних органів управління у сфері охорони культурної спадщини під наглядом фахівця-археолога;

- до початку земляних або будівельних робіт у межах цієї зони повинно здійснюватися розвідкове шурфування в межах територій, передбачених планами розміщення будівництва за рахунок замовника (кошти на ці дослідження повинні бути передбачені у проектно-кошторисній документації, що погоджується в установленому законодавством порядку;

- якщо внаслідок здійснених розвідок у межах території, передбаченої планами розміщення будівництва, будуть знайдені залишки археологічних об'єктів, до початку будівництва на цих ділянках необхідно виконати повні археологічні дослідження (розкопки).

Режим використання зон регулювання забудови. Зона регулювання забудови повинна охоплювати пов'язані з пам'яткою ділянки історичної забудови і розпланування, а також території, на які поширюється

композиційно-видовий вплив пам'ятки: точки її оптимального сприйняття; території, що оглядається разом з нею в цінних пейзажах і видах; ділянки, на яких необхідно регулювати висоту та інші параметри забудови для збереження цінних пейзажів і видів. Межі зони регулювання забудови встановлюються як загальний зовнішній контур зон впливу пам'ятки.

На території зон регулювання забудови відповідно до ДСТУ Б Б.2.2-10-2016 нове будівництво і реконструкція об'єктів регламентується за розташуванням, функціональним призначенням, висотою, площею забудови, масштабом, масштабністю членувань, матеріалом та кольором [44]. Будівництво, реконструкція, земляні та інші роботи в зоні регулювання забудови можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими відповідними органами охорони культурної спадщини та відповідними органами з питань містобудування та архітектури.

У зонах регулювання забудови не дозволяється розміщувати промислові підприємства, транспортні, складські та інші споруди, що створюють значні вантажні потоки, забруднюють повітряний та водний басейни, вогне - та вибухонебезпечні об'єкти, а також об'єкти, що є дисгармонійними до середовища, яке охороняється.

У зонах регулювання забудови не дозволяється будівництво транспортних розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, що порушують традиційний характер середовища пам'яток, крім споруд, які зводяться із застосуванням технічних прийомів і конструкцій, що не дисонують з пам'ятками та історичною частиною міста.

Будівництво, реконструкція, земляні та інші роботи в зонах регулювання забудови можуть здійснюватися лише за проектами, погодженими з центральними та місцевими органами охорони культурної спадщини.

У зонах регулювання забудови зберігається пов'язана з пам'ятками цінна історична забудова і розпланування, характерні містобудівні утворення

та виразні елементи ландшафту, закріплюється й відтворюється значущість міста; забезпечуються сприятливі умови огляду пам'яток.

Для забезпечення огляду пам'яток та їхніх комплексів і збереження особливостей їх видового розкриття в панорамах і перспективах:

- зберігаються оглядові точки, найсприятливіші для візуального сприйняття пам'яток;

- не допускається екранування пам'яток новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду та зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на композиційну значущість пам'яток.

Режим використання зон охоронюваного ландшафту. У зонах охоронюваного ландшафту забезпечується охорона природного оточення, збереження і відтворення цінних природних та пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту, ліквідація чи візуальна нейтралізація будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт.

Забезпечується охорона особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності й відтворення їхнього історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'яток з природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лугових територій від зсувів і розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів.

На території зон охоронюваного ландшафту можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель та споруд.

Відкриті галявини і простори лук можуть використовуватися для епізодичних масових свят та гулянь із встановленням тимчасових збірно-розбірних споруд, а також як лугопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами і впорядженням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру.

У місцях традиційної забудови, відповідно до ДБН Б Б.2.2-10-2016 можливе зведення окремих нових будівель чи реконструкції існуючих, які не

порушують цінних природних, історичних та пейзажних якостей ландшафту, що охороняється. Усі земляні роботи в зонах охоронюваного ландшафту виконуються з урахуванням вимог охорони наявних у ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів. У зоні охоронюваного ландшафту може зберігатися існуюча садибна малоповерхова забудова, що не порушує ландшафт; допускається будівництво садибних житлових будинків і господарських споруд, невеликих рекреаційних об'єктів для обслуговування населення і туристів за умови, що їх поверховість не буде перевищувати 1-го поверху (до 5 м від денної поверхні землі).

4.4 Межі та режими використання історичного ареалу

Обґрунтовані проектом межі історичного ареалу м. Чугуєва, які проходять:

- *на півночі* – від вул. Харківської по вул.Фортечний узвіз до перехрестя з вул. Ростовська; по вул. Ростовська до ділянки АЗС, огинаючи її з заходу;

- *на сході* – від Ростовської траси в південному напрямку по межі схилу Чугуївської гори до дамби в районі Успенки;

- по дамбі на підйом до вул. Горького, по вул. Горького до ділянки забудови кварталу, а далі – вгору до межі історичної забудови нагорної частини історичного центру;

- в північно-східному напрямку межі історичного ареалу спрямовані вздовж бровки схилу, скверу по вул. Старонікольська, території парку ім. І.Ю. Рєпіна;

- *на півдні* – по червоній лінії вул. Карбишева, огинаючи квартал багатоповерхової забудови, до вул. Давній вал;

- вздовж вул. Давній вал до вул. Гагаріна, по вул. Гагаріна до пров. Гагаріна, по пров. Гагаріна до вул. Леонова, вздовж вул. Леонова, огинаючи сквер Слави в західному напрямку до перетину з вул. Уланська;

- по вул. Уланська до пров. Старонікольського, по пров. Старонікольському до вул. Старонікольська, по вул. Старонікольська в східному напрямку, перетинаючи вул. Харківську, до бульвару Комарова;

- на заході – по червоній лінії бульвару Комарова в північному напрямку, який співпадає з історичною межею колишньої Базарної площі, по межі домоволодінь приватної забудови вул. Музейна та вул. Харківська;

- від перехрестя вул. Музейна та вул. Харківська по червоній лінії вул. Перемоги до перехрестя з вул. Кожедуба та вул. Харківська.

Площа історичного ареалу становить – 145,22 га.

Режими використання історичного ареалу визначаються режимами використання територій та зон охорони пам'яток, установленими на території даного ареалу. У межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища історичного ареалу, охорона і раціональне використання розташованих в його межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуючої ролі культурної спадщини. Частина територій історичного ареалу, а саме території пам'яток та заповідних зон належать до земель історико-культурного призначення. У історичному ареалі гранична висота нових будівель і споруд визначається тими обмеженнями, які встановлені режимами використання відповідних територій та зон охорони пам'яток (Додаток Є).

Погодження програм та проектів містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт в історичному ареалі, надання дозволів на проведення робіт в історичному ареалі, погодження проектів відведення та надання земельних ділянок, погодження зміни землевласника, землекористувача в історичному ареалі здійснюється відповідно до діючого законодавства України. Площі історичних ареалів та охоронних зон міста Чугуєва, що встановлені проектними пропозиціями:

Загальна площа історичних ареалів – 145,22 га.

Загальна площа зон охорони пам'яток культурної спадщини – 188,35га.

Загальна площа зон охорони пам'яток археологічної спадщини – 55,97 га.

ВИСНОВКИ

1. Матеріали історико-архітектурного плану, які розроблені у 2006 році, не набули обов'язкового характеру для суб'єктів архітектурно-містобудівної діяльності, межі історичного ареалу не були затверджені у законодавчо встановленому порядку. Тому у процесі коригування матеріалів попереднього дослідження оновлені та доповнені усі розділи. На підставі додаткових архівних джерел, матеріалів вивчення об'єктів культурної спадщини міста, його природної підоснови, класифіковано і картографовано нерухому культурну спадщину міста, складено комплексну оцінку культурної цінності архітектурних об'єктів міста, скореговані списки пам'яток та об'єктів культурної спадщини, доповнені переліки значних історичних будівель. Скореговані межі історичного ареалу міста Чугуєва.

2. В ньому визначені комплексні охоронні зони центральної частини міста, комплексні охоронні зони та охоронні зони окремо розташованих пам'яток та об'єктів культурної спадщини міста, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, охоронні зони пам'яток та об'єктів археології. Комплексні історико-архітектурні дослідження по м. Чугуєву виконано не вперше, проте дана робота враховує всі зміни в законодавстві та науковій методиці виконання науково-проектного дослідження. У цьому полягає наукова новизна роботи, оскільки вона дає найповніше уявлення про культурно-історичний потенціал міста на сучасному етапі.

3. Дослідження підтверджують правомірність віднесення Чугуєва до категорії історичних міст. Ступень збереження об'єктів культурної спадщини та історичного середовища міста відповідає умовам збереження своєрідності архітектурного образу міста, необхідності створення умов для подальшого розвитку його туристичної привабливості, включення міста в регіональні програми розвитку туристичної інфраструктури.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. - Т. 12. – Ч. 1: Харьковская губерния / [сост. Капитан Мочульский]. – СПб., 1850. – 193 с.; сведения специальные. – 151 с.: 27 табл.
2. Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы: В 3 т. Т. 3: 1651–1654 / АН СССР. Институт истории; АН УССР. Институт истории; Редкол.: П. П. Гудзенко и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 546 с.
3. Головинский П. Слободские Казачьи полки / Петр Головинский. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и Комп., 1864. – 254 с.
4. Городские поселения в Российской империи: [в 7 т.]. – СПб.: тип. Т-ва «Обществ. Польза», 1860 – 1865. – Т. 5, ч. 2. – 1865. [6], 498, 63, 47 с.
5. Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные археографическою комиссиею: в 11 томах. – СПб.: Типография второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1875. – Т. 9. – 359 с.
6. Загоровский В. П. Белгородская черта / В.П. Загоровский. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1969. — 304 с.
7. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3 т. Т.2 / Филарет (Гумилевский); Редкол.: Пред. Андрей Федорович Парамонов, Редкол.: С.А. Голота, В.Л. Маслійчук. – Харків : Факт, 2005 . – 432 с.
8. История 30-го драгунского Ингерманландского полка (1704г.-1906г.). Ч. 2. - Санкт- Петербург, 1906.
9. История городов и сел Украинской ССР: в 26 т. Харьковская область / Редкол.: Пред. П.Т. Тронько,Н.А. Сероштан; Институт истории АН СССР . – Київ : Украинская советская энциклопедия, 1976 . – 722 с. : 12 л.ил.
10. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. — К: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. — 1086 с.

11. Каримов Г.А. Крепости Коротояк и Острогожск в XVII в. / Г.А. Каримов // Воронежский край на южных рубежах России (XVI – XVII вв.). Воронеж, 1981. – С. 20 – 41.
12. Книга Большому Чертежу / [подг.к печати, ред. К.Н. Сербиной]. – М. – Л.: Изд- во АН СССР, 1950. – 229 с.
13. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф. Ласковский. – СПб.: тип. Имп. Академии Наук, 1865. – Ч.3. – 1016 с. .
14. Мартос А. И. Записки инженерного офицера Мартоса / А.И. Мартос// Русский архив. – 1893. – Кн. 2. – С. 449-542.
15. Маслійчук В. Л. Балаклійський полк (1669-1677 рр.) / Володимир Леонтійович Маслійчук. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2005 . – 65 с. : 4 арк. іл.
16. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии / [собр./ ред. Д. И. Багалея]. – Харьков : Типография К.П. Счасни, 1886 . – 358 с. : табл.
17. Никитенко А.В. Записки и дневник: В 3 т. Т. 1. — М.: Захаров, 2005. — 640 с.
18. Новое о Репине: Статьи и письма художника. Воспоминания учеников и друзей. Публикации / Ред.- сост. И. А. Бродский, В. Н. Москвинов . – Ленинград: Художник РСФСР, 1969. – 433, 2 с., 59 л. ил.
19. Обзорение предметов военной старины. Отдел I: Музеи войсковых частей. Выпуск I. Издание Московского Отдела Императорского Русского Военно-исторического Общества под редакцией действительного члена Общества Н.А. Маркса — М.: Типография Штаба Московского Военного Округа, 1912. - VIII, 76, [2] с., 3 л. илл.

20. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела. / [упорядники В. О. Пірко, О. І. Гуржій]. — Київ: Наукова думка, 1991. — 224 с.
21. Отчет Чугуевской городской управы за 1900 год. — Харьков, 1900.
22. Пам'ятники містобудування та архітектури Української РСР. Т.4. Харківська область / Відп. ред. Г.Н. Логвін. — Київ: Будівельник. —1986. — 375 с.
23. Положение о числе, разделении в поселенных эскадронах унтер-офицеров и рядовых на взводы и десятки, и о расположении оных по домам (Проекта Учреждения о поселении кавалерии § 7). СПб., Типография Штаба Отдельного корпуса военных поселений, 1821 год. // Разные положения о военном поселении. Книга вторая. — Б/м, б/г — С. 4-13.
24. Разрядная книга 1475-1598 / [подг. текста., ред. В.И. Буганов] — Москва: Изд-во «Наука», 1966. — 615 с.
25. Сметные книги города Чугуева 1692-1695 гг. / Редакционный совет серии: О. С. Гнездило, А. Ю. Гриппа, В. Л. Маслийчук, Л. М. Момот, А. Ф. Парамонов. — Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010. — 129 с.
26. Свистун Г.Е. Отчёт об археологических разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2004 году // Научный архив Научно-исследовательской археологической лаборатории ХНПУ им. Г.С. Сковороды. — Харьков, 2005. Свистун Г.Е. Отчёт об археологических раскопках и разведках в лесостепной зоне долины Северского Донца в 2005 году // Научный архив научно-исследовательской археологической лаборатории ХНПУ им. Г.С. Сковороды. — Харьков, 2006.
27. Свистун Г.Е. Раннесредневековые жилища на Чугуевском городище (по материалам исследований 2006 и 2007 годов) // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. —2009а. — Вып. 8. — С. 269-284.

28. Свистун Г. Е. К вопросу о строительном материале и архитектуре салтовских лесостепных городищ бассейна Северского Донца. //Харьковский археологический сборник. Вып.2. – Харьков, 2007. –С. 40-58.
29. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб.: в типографии Карла Вульфа , 1861-1885 . – Т. 46: Харьковская губерния : по сведениям 1864 года / обработан членом Стат. Совета Н. Штиглицом. – СПб.: в типографии Карла Вульфа, 1869. - [3], ХСVI, 210 с., [1] л. цв. карт. - Алфавитный указатель населенных мест Харьковской губернии: с. 181-209.
30. Тверской Л. М. Русское градостроительство до конца XVII века (Планировка и застройка русских городов) / Л. М. Тверской, [Под ред. Н. Б. Бакланова]. – М.-Л.: Изд-во лит-ры по строительству и архитектуре, 1953. – 214 с.
31. Фабрициус И.Г. Военные поселения / И.Г. Фабрициус // Столетие военного министерства. 1802-1902. – Т. VII. – Ч. I. – Кн. IV. – СПб.: Типография Военного министерства, 1902. –С. 497-598.
32. Формирование рынка Центрального Черноземья во второй половине XVII - первой половине XVIII вв. : Монография / Ю. А. Мизис, Тамбов. гос. ун-т им. Г.Р. Державина. – М. : Юлис, 2006. – 815 с.
33. Хлебников Б.В. История 32-го драгунского Чугуевского Её Величества полка 1613-1893 / - Б. В. Хлебников. – СПб.: Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1893. – 83 с.; приложения – 120 с.
34. Цубенко В. З історії військово - господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії, 1817-1857 рр. / В. Л. Цубенко ; наук. ред.: О. А. Бачинська. – Одеса : Optimum, 2006 . – 217 с.
35. Черкасова Е.Т. К вопросу об атрибуции ансамбля зданий центральной площади военного поселения в городе Чугуеве, Харьковской области //Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті / Під загальною

- редакцією Н.Є. Трегуб. - Харків: ХДАДМ, №5,6/2004 - №1,2,3/20005.-С.41-50.
36. Чугуїв: кризь століття. Збірник статей. Вип. 1 / Автори: Андрусенко Г.Б., Бучаста С.І., Шевченко О.А. – Харків: «Райдер». – 2001. – 141 с.
37. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – С.137-138; Плетнёва С.А. От кочевий к городам. – М.: 1968 . – С.30-32.
38. Шрамко І.Б., Голубева І.В., Задніков С.А., Окатенко В.М., Пеляшенко К.Ю. Археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р.// АДУ, 2008. 00 Шрамко І.Б., Голубева І.В., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р. – Харків, 2009 р. (в 4-х частинах) //Архів МАЕСУ. Ф.1. О.2. Спр. 32. Частина 1. – С. 74-76. Мал. 324-328, 341-342, 344-345.
39. Шрамко І.Б., Голубева І.В., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю. Результати археологічних досліджень в м. Харкові та Харківській області в 2009 р. (за матеріалами наукових експертиз) // АДУ, 2009.
40. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии / К.П. Щелков. – Харьков, 1887. – 387 с. – С. 90.
41. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов, 2006. – 444 с.
42. Ячменихин К.М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816 – 1831 годах. / К. М. Ячменихин // История СССР. № 1. 1989. с.95-96.
43. ДБН –Б.2.2-12-2018-1. Планування і забудова території.
44. ДСТУ Б Б.2.2-10-2016. Склад та зміст науково-проектної документації щодо включення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування.
45. ДБН Б 2.2-3:2012. Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту.

ДОДАТОК А
ПІДСТАВИ ЩОДО ВИКОНАННЯ ТЕМИ